महाभारते विष्णुनामसहस्रंव्याख्यास
हितम्

१८५०

३८

F - 39

॥श्रीगणेशायनमः॥स्वयंप्रकाशतीर्थांघ्रिलब्धवेदांतिसत्पदः॥महादेवोऽर्थमाचष्टेविष्णुनामसहस्रगं।आचार्यायद्यपिव्याख्यांचक्रुर्नामसहस्र
गां।कायवाक्स्वांतसंशुद्ध्यैपुनःकुर्वेतथाप्यहं॥नेशौचपरमाणौचपदार्थत्वंयथासमं।व्याख्यातृत्वंतथाश्रीमदाचार्येषुचमय्यपि।क्वभारतं
क्वतद्व्याख्याक्वाहंकिंतुगुरोःकृपा।मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरीन्॥स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा॥इतिभारतमाख्या
नंकृपयामुनिनाकृतं॥इत्युक्त्यासर्ववर्णानांश्रोतव्योऽयंस्तवोभवेत्॥तदर्थश्चततोव्याख्याममसर्वोपकारिणी॥भाष्यबोधासमर्थानांज
नानांहितकाम्यया।नोपेक्ष्यःकिंतुसत्कार्योग्रंथोऽपिलघुनाकृतः॥खलैस्तुखलताकार्यानहानिस्तावतास्तिमे॥कस्तूरीपामरैस्त्यक्ता

॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥

स्वंमहत्त्वंकिमुज्झति।अनेकविधधर्माणांश्रवणेऽपिनतृप्तिमान्॥युधिष्ठिरःशांतनवंयत्प्रश्नात्मतुष्टये।यच्चभीष्मःपरोभक्तस्तत्रप्रत्युत्तरंद
दौ।तत्सर्वंसौतिराचष्टेशौनकादीनृषीन्प्रति॥वैशंपायनइत्यादि॥अत्रवैशंपायनोजनमेजयमुवाचेतिप्रकरणाल्लभ्यतेजनमेजयस्ये
ववैशंपायनंप्रतिप्रष्टृत्वावगमात्।एतेनोवाचेतिसामान्यशब्दस्यलक्षणयाजनमेजयोद्देश्यकवाक्योच्चारणरूपविशेषपरत्वेनतुजन
मेजयमित्यस्याध्याहारःस्थितस्यैवपदस्यवृत्त्यंतरमात्रकल्पनेलाघवात्।वृत्त्यंतरस्यपदांतरस्यचकल्पनेगौरवादितिकेनचिदुक्तंपरास्तं।

किंच॰नसामान्यशब्दस्यविशेषपरत्वमात्रेणलक्षणाकिंतुविशेषरूपेणबोधकत्वे॥यथाहुः॥शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणेति॥शक्यात्श
क्यतावच्छेदकरूपात्शक्यतावच्छेदकातिरिक्तरूपेणबोधेलक्षणेतिनिष्कर्षः।नहिघटमानयेत्यत्रघटपदस्यघटस्वरूपेणैवपीतघटा
दिपरत्वेलक्षणाकिंतुपीतघटत्वादिरूपेणबोधकत्वेइत्यादिवृत्तुसमेवेत्यलमप्रसक्तमसंगेन।अत्रशंपांशतह्रदामाहुरयनेपतनंततःविग
तंशब्दोयस्मात्तद्वैशंपायनःस्मृतइतिपौराणिकनिर्वचनवतावैशंपायनशब्देनमुनेर्महाप्रभावत्वात्दागमात्जनंदुष्टमेजपतिकंपपती
तिव्युत्पत्त्यनुसृतेर्दुष्टनिग्राहकत्वादिमहाप्रभावत्वस्यजनमेजयेप्यवगमाच्चप्रष्टृप्रत्युत्तरदातृत्वयोग्यतासूच्यते॥ततःतस्याःशब्दतोहुंका

श्रुत्वाधर्मानशेषेणपावनानिचसर्वशः॥युधिष्ठिरःशांतनवंपुनरेवाभ्यभाषत॥१॥

रादितः आदिरुद्धिरक्तः स्वार्थिकाण्प्रत्ययांतत्वात्।श्रुत्वेति अशेषेणसामस्त्येनउपलक्षितान्समस्तानिनियावत्॰धर्मान्स्वर्गादिफलकानि
कर्माणिपावनानिप्रायश्चित्तरूपाणिपापक्षयकराणिच॰सर्वशःसर्वप्रकारैः श्रुत्वाऽप्यपरितृप्यन्युधिष्ठिरःयुधिसंग्रामेस्थिरइतिव्युत्प
त्त्यास्वकार्येस्थिरोननुचंचलइत्यवगमेनतंप्रत्युत्तरदानमतियोग्यमितिसूच्यते।संज्ञात्वाच्चसप्तम्याअलुक्।गवियुधिभ्यांस्थिरइतिषत्वं॥
शांतनवंशंतनोःपुत्रंभीष्मंअनेनतत्रतत्रप्रसिद्धःपितृभक्त्यतिशयःसूच्यते॥पुनरेवपूर्वश्रुतधर्माद्यपेक्षयाविशिष्टमेव॥पुनरप्रथमेभेदइ
त्यमरकोशेभेदशब्दस्यविशेषपरतयैवव्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वात्।अभिसंमुखं।अनेनशिष्यरीतिःसूच्यते।अभाषतपृष्टवान्॥१॥ ॥

2

युधिष्ठिर उवाचेति पुनरुक्तिस्तु पुराणेतिहासरीतिमनुसृत्य। उवाचेत्यस्यैवं पृष्टवानित्यर्थः। किमेकमित्यादि। अत्र षट् प्रश्नाः। लोके लोकनहेतुभूतसम
स्तविद्यास्थाने एकं मुख्यं एके मुख्यान्यकेवलाइत्यमरः। दैवतं उपास्यं किं। मुख्यत्वं च सर्वाराध्यत्व सुखाराध्यत्वविशिष्टफलदातृत्वादिभिः। द्वितीयं प्र
श्नमाह। किं वेति। वाशब्दः प्रश्नसमुच्चये। परायणं ईयते प्राप्यते इत्ययनं वा हुलकात् कर्मणि ल्युट्। परमुत्कृष्टं प्राप्यं एकं मुख्यं किं। ऐहिकफलाद्धि आमु
ष्मिकफलं वक्ष्यानंदत्वबहुकालस्थायित्वादिना परं तत्रापि मुख्यत्वं स्वप्रकाशनित्यानंदरूपत्वेन। तृतीयचतुर्थप्रश्नावाह। कं स्तुवंत इति। मानवा इत्य
धिकार्युपलक्षणं मनुष्याधिकारं हि शास्त्रमिति मानवा इत्युक्तं। कस्य स्तुत्या हेतुभूतया अधिकारिणः शुभमैहिकमामुष्मिकं च प्राप्नुयुः। एवं कस्या
र्चनेन हेतुभूतेनेति चतुर्थः प्रश्नः स्तुवंतः अर्चंत इत्युभयत्रापि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रोक्त हेतुत्वबोधक स्यशतृ प्रत्ययस्य दर्शनात्॥ २॥

युधिष्ठिर उवाच॥ किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणं। कं स्तुवंतः कमर्चंतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभं॥ २॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः॥

पंचमप्रश्नमाह। को धर्म इति। स्पष्टोर्थः। परमत्वं हिंसारहितत्वमुमुक्षुकिंचनसेव्यत्वादिना। षष्ठं प्रश्नमाह। किं जपन्निति। किं जपन्। जपपरिपाटी
शास्त्यनुसंधेयशब्दप्रतिपाद्यतादृशगुणाश्रयतयानुसंदधानः जंतुर्जीवोधिकारी जंतुशब्देन जीवमात्रवाचिना न यज्ञादाविव धनवतो बलवतो वि
द्यावत एवाधिकारोऽपितु अनादृशस्यापि जप इति सूच्यते। अत्रापि शतृप्रत्ययो हेतौ किं संबंधि गुणप्रतिपादकशब्दानुसंधानरूपजपेन हेतुभूतेन श्री२
जन्मसंसारबंधनात्। जन्मपदं मृत्योरप्युपलक्षकं। यद्वा संसरति पुनरुत्पद्यतेऽनेनेति जातस्य हि ध्रुवं जन्म मृतस्य चेत्युक्तरीत्या संसारो मृत्युः अस्मि
न्पक्षे न बंधनपदस्य पौनरुक्त्याशंकापि। जन्ममृत्यू एव बंधनं आत्मनः सच्चिदानंदताविरोधित्वात्। तस्मान्मुच्यते मुक्तिं प्राप्नोतीति यावत्। जन्मपदस्य मृत्यू
पलक्षकत्वे तु जन्ममृत्यू एव संसारस्तस्य हेयत्वार्थं बंधनरूपत्वमुक्तमिति बोध्यं॥ ३॥ २

शुभमस्तु

किं जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात्॥ ३॥

भीष्म इति। अत्र विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषर्षभः। सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यतेति राजधर्मोक्तेः श्रीकृष्णाकर्षणपर्यंतद्धमत्वशाली
भक्तियोगो भीष्मपदेन सूच्यते जगत्प्रभुमिति। यद्यपि प्रश्नक्रमेणोत्तरमुचितं तथापि उपस्थितत्वात् षष्ठप्रश्नस्यैवादावुत्तरमुच्यते। जगतां स
र्वेषां प्रभुमीश्वरं देवानां लोकोत्तरतत्क्रीडाशालिनामिंद्रादीनामपि देवं पूज्यं॰ यद्वा॰ दिवु धातोः स्तुत्यर्थाद्देवशब्दोस्मिन्नेरीर्येति स्तुवंतीति दे
वास्तेषां देवं स्तोतारं॰ वेदितोहिस्मि वंदेत मामितो मानपातचेति राजधर्मोक्तेः। ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्गीतोक्तेश्च। अ
नंतं नाशरहितं॥ पुरुषोत्तमं पूरयति भक्तानां कामान् सीदति अवसादयति च भक्तविरोधिन इति पुरुषः। पूरणात्सदनाच्चैव ततोसौ पुरुषो मत इत्यु
द्योगपर्वणि संजयोक्तेः। स चासावुत्तमश्चेति। यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति भगवद्गीतो

भीष्म उवाच॥ जगत्प्रभुं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमं॥ स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः॥४॥

क्तेर्वा। पुरुषोऽधिकारी सततोत्थितो निरंतरमुद्युक्तः सन् नामसहस्रेण स्तुवन् पुरुषोत्तमीयतत्तद्गुणज्ञापकनामसहस्ररूपशब्दानुसंधानं कु
र्वन् सर्वदुःखातिगो भवेदित्यन्वयः। गुणज्ञापकशब्दानुसंधानमात्ररूप एव हि जपो न तु तादृश। शब्दसंकीर्तनपर्यंतस्तस्योच्चोपांशुमानसेति त्रैवि
ध्यासंभवात्। अत्र नामसहस्रेणेत्युक्तेः अनादिनिधनमित्यत्रानुक्तेश्चैतस्य षष्ठप्रश्नोत्तरता अनादिनिधनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नोत्तरता बोध्या।
अवश्यं हि किं जपन्नित्यस्योत्तरेणात्र भाव्यं॰ न चोत्तरे जपशब्दोस्ति॰ अत उपस्थितिविशेषाच्चैतस्यैव षष्ठप्रश्नोत्तरतायुक्ततरा। न चैवं पुराणयुक्तः
सर्वोऽपि स्तवो जपः स्यादिति शंक्यं। शास्त्रोक्तजपपरिपाटीशालिनः शब्दानुसंधानस्य जपत्वात्॥ अतादृशस्य स्तवरूपत्वात्। किंच। शब्दप्राधान्ये जपो

अत्रानेकवित्तव्ययायाससाध्यराजसूयाश्वमेधादिभिरलभ्यस्यमोक्षस्यकथमुक्तशब्दानुसंधानमात्ररूपेणनामसहस्रजपेनलाभइत्याशंकायां
3 जगत्प्रभुमित्यादिनाविषयविशेषउक्तोभगवद्रूपः।तथाचविषयमाहात्म्यादल्पायाससाध्येनापिकर्मणाफलविशेषलाभउचितएवेत्युक्तं।अतए
वस्कांदेनारदंप्रतिब्रह्मवाक्यं।श्लोकेनैकेनदेवर्षेनामसाहस्रकस्ययत्।पठितेनफलंप्रोक्तंनतत्क्रतुशतैरपि।तत्रैवश्रीकृष्णार्जुनसंवादेस्तवेना
मसहस्राख्यंयेनजानंतिवैकलौ॥अमंतितेनरालोकेसर्वधर्मवहिष्कृताः।सुकृत्वानामसहस्रंतुनान्योधर्मोस्तिकश्चन।कलौप्राप्तेगुडाकेशसत्य
मेतन्मयोदितं।यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्चव्रतैःप्रीतिर्नमेर्जुन।संतुष्टिकृन्नचान्येनविनानामसहस्रकं।किंच॥यस्यैकैकनामव्याहारोऽपिसकृद
पियेनकेनचिद्यादृशेनतादृशेन[redacted]पस्यांचिदवस्थायांपत्रकचिघदाकदाचित्यथाकथंचित्कृतःसुलक्षंफलंददातिकिमुततस्यना
मसहस्रजपइति।तथाचपुराणेषु।सकृदुच्चरितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयं।बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रति।श्वादःपुल्कसकोवापिमुच्येरन्यप
स्यकीर्त्तनात्।ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःस्त्रियःशूद्रांत्यजादयः।यत्रतत्रानुकुर्वंतोविष्णोर्नामानुकीर्त्तनं।सर्वपापविनिर्मुक्तास्तेपियांतिसनातनं।
अयंहिकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंहसामपि।यद्व्याजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः।अपंजानामिलः।स्तेनःसुरापोमित्रध्रुक्ब्रह्महागुरुतल्प
गः।स्त्रीराजपितृगोहंतायेवापातकिनोऽपरे॥सर्वेषामप्यघवतामिदमेवसुनिष्कृतं।नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः।विष्णुधर्मे।चक्रा
युधस्यनामानिसदासर्वत्रकीर्त्तयेत्।नाशौचंकीर्त्तनेतस्यसपवित्रकरोयतः।स्कांदे।नदेशकालावस्थात्मशुध्यादिकमपेक्षते।किंतुस्व
तंत्रमेवैतन्नामकामितकामदं॥नदेशनियमस्तस्मिन्नकालनियमस्तथा।नोच्छिष्टादौनिषेधश्चश्रीहरेर्नाम्निलुब्धक।विष्णुधर्मोत्तरे।नामानि
सर्वाणिजनार्दनस्यकालश्चसर्वःपुरुषप्रवीर॥तस्मात्सदासर्वगतस्यनामग्राह्यंयथेष्टंवरदस्यराजन्॥ ॥श्रीभागवतेप्रथमस्कंधे॥ ॥ २

तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि। नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यत्शृण्वंति गायंति गृणंति साधवः इति॥ अन्यान्यपि
नाममाहात्म्यप्रतिपादकानि वाक्यानि सहस्रशः संति तत्र कानिचिल्लिख्यंते। ब्रह्मपुराणे॥ अनन्यचित्तः शुद्धो वा यः सदा कीर्त्तयेद्धरिं। सोऽपि दोषक्ष
यान्मुक्तिं लभेच्चेदिपतिर्यथा॥ पद्मपुराणे। संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टैकभेषजं॥ कृष्णेति वैष्णवं मंत्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः यत्र तत्र स्थितो वापि कृष्ण कृ
ष्णेति कीर्त्तनात्। सर्वपापविशुद्धात्मा स गच्छेत्परमां गतिं॥ सर्वधर्मोज्झिता विष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः। सुखेन यां गतिं यांति न तां सर्वेऽपि धार्मिकाः॥
विष्णुपुराणे॥ विष्णुसंस्मरणादेव समस्तक्लेशसंक्षयः। भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनंते मपि कुत्र तिष्ठति॥ यस्मिन्स्मृते जन्मजरोद्भवानि भ
यानि सर्वाण्यपहंति तानि। शिवपुराणेऽपि॥ कृष्णनाम सदा गेयं। महादेव महादेव महादेवेति यो वदेत्॥ एकेनैव भवेन्मुक्तिर्द्वाभ्यां शंभुरृणी भवेत्॥ श्री
भागवते। एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयं॥ योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनं॥ कलेर्दोषनि धे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः॥ की
र्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत्। मात्स्ये। परदाररतो वापि परोपकृतिकारकः। स शुद्धो मुक्तिमाप्नोति कृष्णनामानुकीर्त्तनात्। गारुडे। यदी
च्छसि परं ज्ञानं ज्ञानाच्च परमं पदं॥ तदादरेण महता कुरु गोविंदकीर्त्तनं॥ आदित्यपुराणे॥ हरेः संकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनं॥ सर्व
कामप्रदं लोकेऽप्यपवर्गफलप्रदं इत्यादि॥ अलं बहुना। प्रकृतं श्लोकव्याख्यानमेवानुसरामः॥ ४ ॥

4

अथकमर्चंतइतिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह।तमेवेति।तमेवपूर्वोक्तंपुरुषंपूर्णंभक्त्यासापरानुरक्तिरीश्वरइत्युक्तलक्षणयाअर्चयन्वास्वार्चनेनपूजयन्
ध्यायन्आभ्यंतरार्चनेनपूजयन्अव्ययंविनाशरहितमितितस्यार्थस्यैव विशेषणं॥अर्चनक्रियायावा।अर्थस्यापगमोव्ययइत्यमरोक्तेरव्ययंव्ययपर
हितमपवर्गयन्फलभागितिव्याख्येयं।जलेनापिजगन्नाथःपूजितःक्लेशहाहरिःपरितोषंव्रजत्याशुतृषार्तःसलिलैर्यथेतिनारदीयोक्तेः।स्तुव
न्नमस्यन्नितिपूजांगभूतस्तुतिनमस्कारौकुर्वन्पुनस्तमेवेत्युत्तमांगभूतावपिस्तुतिनमस्कारौनान्यविषयावितिकथयति।स्तवैरुच्चावचैःस्तो
त्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि॥स्तुत्वाप्रसीदभगवन्नितिवंदेतदंडवदित्यर्चनांगभूतस्तुतिनमस्कारयोरेकादशेउक्तेःनित्यमित्यपिक्रियाविशेषणमेव।

तमेवचार्चयन्नित्यंभक्त्यापुरुषमव्ययं।ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्चयजमानस्तमेवच॥५॥
अनादिनिधनंविष्णुंसर्वलोकमहेश्वरं।लोकाध्यक्षंस्तुवन्नित्यंसर्वदुःखातिगोभवेत्॥६॥

कृत्स्नंकमलपत्राक्षंनार्चयिष्यंतियेनराः।जीवन्मृतास्तुतेज्ञेयानसंभाष्याःकदाचनेतिसभापर्वणिनारदोक्तेः।ईदृशोयजमानःपूजकःसर्वदुःखाति
गोभवेदितिसंबंधः॥५॥तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह॥अनादीति॥जन्ममरणाभ्यांषड्भावविकारानुपलक्षयति॥तथाचजायतेअस्तिवर्धतेविपरिणम
तेअपक्षीयतेनश्यतीतिषड्विकाररहितंविष्णुंव्यापनशीलंसर्वलोकानांमहेश्वरंब्रह्मादिभ्योप्यधिकं।लोकंदृश्यवर्गंस्वरूपबोधेनाध्यक्षयतिप्रत्य
क्षीकरोतीतिलोकाध्यक्षःतंस्तुवन्नित्यंनिरंतरं।सर्वदुःखानिआध्यात्मिकादीनिअतीत्यगच्छतीतिसर्वदुःखातिगोभवेत्इतिजपार्चनस्तवनानांसा

धारणंफलवचनं॥६॥

कृत्यं विशि नष्टि। ब्रह्मणे वेदाय तपसे चतुर्मुखाय वा हितं ब्रह्मण्यं सर्वेषां साधारणं धर्मं सर्वान् धर्मान् वा जानातीति सर्वधर्मज्ञस्तं· लोकानां भक्तजनानां प्रह्लादादी
नां कीर्त्तिं वर्धयतीति कीर्त्तिवर्धनस्तं। लोक्यते नाथ्यते याच्यते लोकनाथस्तं· महद्भूतं व्यापकं भूतं· परमार्थसत्यं· सर्वेषां भूतानां भवस्य संसारस्य उद्भवं हेतुभूतं। ७
पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह। एष म इति॥ स्तवैर्गुणसंकीर्त्तनलक्षणैः अर्चेद्यजेत् एष सर्वधर्माणामधिकतमो धर्म इति संबंधः। जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संश
यः॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति मनुवचने॥ जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते। अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तत इति व्यासवचने च॥

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्त्तिवर्धनं। लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवं॥ ७॥ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोधिकतमो मतः॥
यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा॥ ८॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः॥ परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणं॥ ९॥

पुरुषांतरद्रव्यदेशकालनियमानपेक्षत्वे चाधिक्ये कारणं॥ ८॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह॥ यः परमं तेजः· यः परमं तप इत्यादि। तस्य विष्णोर्नामसहस्रं मे शृ
ण्विति संबंधः· परमं प्रकृष्टं महत् बृहत् तेजश्चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकं। तप इति· ईशितव्यमित्यर्थः। तप ऐश्वर्ये इति धात्वनुसारात्। अनवच्छिन्नैश्वर्यमित्यर्थः॥
परमं सत्यादिलक्षणं महत् महनीयं ब्रह्म· परमं प्रकृष्टं परायणं पुनरावृत्तिशंकारहितं· एतदनुवादबलेनैव किं वाप्येकं परायणमिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तर
मुक्तं भवति॥ ९॥

5

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह॥ पवित्राणामिति। अत्राप्यनुवादबलेन किमेकं दैवतमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं॥ भूतानांऽव्ययो विनाशरहितः पितेति प्रसिद्धपितृत्व
वैलक्षण्यमुक्तं॥१०॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवंति यस्मिंश्च प्रलयं यांतीति जन्मप्रलययोरुक्त्या तन्मध्ये स्थितिरप्युपलक्ष्यते ब्रह्मलक्षकयतो वा इ
मानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिश्रुत्यनुसारात्॥११॥ मे मत्तः। पापभयापहमिति। उक्तं च स्कांदे। कुर्वन्पाप
सहस्राणि भुंजानोऽपि यतस्ततः। पठन्नामसहस्रं तु दुर्गतिं न स पश्यति। उत्थाय काले यो नित्यं शुचिस्तद्गतमानसः। नाम्नां सहस्रं चाधीते मुक्ति

पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं॥ दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता॥१०॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगाग
मे। यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये॥११॥ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते॥ विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयाप
हं॥१२॥ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः॥ ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये॥१३॥

स्तस्य करे स्थितेति। न च नामसहस्रमिति कथं विश्वादिनाम्नामावृत्तत्वात्। संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशित्वादिति चेत्। न। अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्याश्रय
णेन दोषाभावात्। दर्शयिष्यते चार्थभेदस्तत्र तत्र॥१२॥ नामसहस्रमित्युक्ते नाम्नां विशेषमाह। यानीति। गुणशब्दो जन्मकर्मणोरप्युपलक्षणः तथा
च गुणजन्मकर्मनिमित्तानीति लभ्यते। किंच। गौणानि गौण्या वृत्त्या प्रयुक्तानि च। एतच्च स्फुटीभविष्यति तत्र तत्र। तादृशान्यपि सहस्राधिकानीत्य
त आह॥ विख्यातानि विशेषेण प्रसिद्धानि तादृशान्यपि सहस्राधिकानीत्यत आह॥ ऋषिभिर्मंत्रैः मंत्रदृग्भिर्वा परिगीतानीति। भूतये पुरुषार्थ सतु

अथ भाष्यानुसारेण नामार्थः स्पष्टमुच्यते। प्रकृतिप्रत्ययाद्युक्त्या नाम्नां रूपं विविच्यते। विशति स्वकारणमिति विश्वं। तस्य च कारणाभिन्नत्वात्कारणमपि वि-
श्वशब्देनोच्यते। यद्यप्यस्य कृत्स्नवाचित्वे सर्वनामकार्यापत्तिश्चतुर्थ्यंतादौ तथापि यानि नामानीत्युक्त्या नामत्वान्न दोषः। अत एव विश्वेश्वराय विश्वाय गोविं-
दाय नमो नम इति गोपालतापिन्यां॥ यदि तु तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यनुसारेण विशति स्वकार्यं कारणत्वेनानुगच्छतीति व्याख्यायते तदा न सर्व-
नामत्वशंकापि यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुत्यनुसाराद्विशति यस्मिन्वा जगत्संहारकाले इति विश्वं इति व्याख्याने तु कर्मादौ प्रत्ययः क्विष्टो वाहुलका-
त्तु लभ्येत स चानन्यगतिकत्वे श्रुतिपुराणादौ तादृग्निर्वचने वा सति युक्त इति सुधीभिराकलनीयं। विश प्रवेशने इत्यस्मात् अशूप्रुषिलटिकणिखटि-
विशिभ्यः क्वन्निति कर्त्तरि क्वन्। कार्यपरत्वे नपुंसकत्वं संगतमेव। कारणपरत्वे तु किमेकं दैवतमित्यभिहितं दैवतं विशेष्यमादाय संगमनीयं। सर्वाणि च ना-

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः॥ भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः॥१४॥

मानि यौगिकानि गुणवृत्तीनि वा। यानि नामानि गौणानीत्युक्तेः। एवमग्रेऽपि। नाम्नां स्त्रीलिंगत्वे देवता विशेष्या दैवतमित्यनेन देवतायाअप्युक्तप्रायत्वात्। दैव-
तशब्दस्य स्वार्थिकतल्प्रत्ययांतात् स्वार्थिकाण्प्रत्ययेन साधितत्वात्। पुल्लिंगत्वे विष्णोर्नामसहस्रं मे इत्युक्तो विष्णुर्विशेष्यः। नपुंसकत्वे तु दैवतमेव॥
किमेकमित्यादिनोक्तं यत्तद्विश्वशब्देन व्याख्यातं किं तदित्यपेक्षायामाह। विष्णुरितीति भाष्ये। अयमभिप्रायः। तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनु-
षा पिपर्त्तन। आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह इत्यृचा विष्णुपदवत्या विष्णोर्नामकीर्तनं सम्यग्ज्ञानप्राप्तयेऽभिहितं। अतः किमेकं
दैवतमित्यत्र विष्णुरेवोक्त इति। ऋगर्थस्तु तं प्रसिद्धं जगत्कारणं हे जनाः स्तोतारः स्तुत। लोडर्थे व्यत्ययेन लुट्। सर्वानुदात्तत्वान्न तल्ञंतशंका कार्या। प

6

थाविद्दे गुणानामानंत्येऽपि स्वमतिपरिणामावधीत्यर्थः। किंभूतं जगत्कारणं। ऋतस्य गर्भं वेदांतप्रतिपाद्यं सत्कृतेः फलमाह। जनुषाविपर्त्तनेनेति। जन्मपूर्वतो
जन्मसमाप्तिः फलमिति भावः। सत्कृत्य संभवेज्जनः पूर्वं अस्य परमात्मनो नाम चित् नामापि विविक्तन वदत। एवं परानुपदिश्य श्रुतपः स्वयमप्युः। एते भ
जंतु मा वा वयं तु ते महः प्रकाशात्मकं सुमतिं शुद्धज्ञानात्मकं स्वरूपं हे विष्णो भजामहे सेवामह इति॥ वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादिः
दाभाभ्यां नुरित्यधिकारे विषेः किच्चेति नुप्रत्ययः। यस्माद्विश्वमिदं सर्वं जातं तस्य महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनादिति। विष्णुपुराणोक्त
निर्वचने तु बाहुलकान्नुर्वेर्ध्यः षकारश्च। वषट् क्रियतेऽस्मिन्निति वषट्कारो यज्ञः। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः॥ स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड्वषट्स्व
धेत्युक्तेः वषट् हविर्दानं करोतीति वा तथा। कर्मण्यण्। जुहूतं च विताना अग्नीन् यज्ञं तं पंचभिर्मखैरित्युक्तेः। भूतानां जातानां भव्यानां जनिष्यमाणानां भ
वतां जायमानानां च प्रभुः ईश्वरः। भूतभव्यभवत्प्रभुः कालत्रयपरिच्छेद्यैश्वर्यवानित्यर्थः। भू सत्तायामित्यस्मात् गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरु
हजीर्यतिभ्यश्चेति सूत्रेण एभ्योपः क्तः स कर्त्तरि भावकर्मणोश्चेत्यर्थके न भूते कर्त्तरि क्तः। श्र्युकः कितीति इण्निषेधः॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीय
जन्याप्लाव्यापात्या वेति सूत्रेण भव्यादयः कृत्यप्रत्ययांताः कर्त्तरि निपात्यंते कर्त्तरीत्यधिकारात्। कृत्यानां च भविष्यदर्थकस्वभावत्वात् भव्यशब्देन जनिष्य
माणल्लाभः। भवदिति वर्त्तमाने लटः शत्रादेशः शतृप्रत्ययांतः। प्रभुरित्यत्र विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति तत एव डुः कृद्योगषष्ठीसमासः। न लोकाव्ययेत्यत्र उप्रत्यय
ग्रहणेऽपि सानुबंधकत्वान्नास्य ग्रहणमिति षष्ठीनिषेधो न। रजोगुणं समाश्रित्य विरंचिरूपेण भूतानि करोतीति तमोगुणमधिष्ठाय रुद्रात्मना कृंततो
निवा भूतकृत् तुकृञ्करणे इत्यस्मात् कृती छेदने इत्यस्माद्वा क्विप् पूर्वेति सूत्रेण क्विप्। आद्ये ह्रस्वस्य पिति तितुक्। भूतं न्याप्यमेव करोतीति तथा भूतं त्स्मा

=हृद्योगषष्ठीति। इत्सविदाधितानिधानं। उप्रत्ययस्य कर्तरि विधानादनभिहिते [illegible] कर्मणि षष्ठी स्यात्तत्र न भवेत्सकर्मकत्वात्। अलंकरिष्णुर्भुवं इत्यादौ सानुबंधस्य तु योगे षष्ठीनिषेधस्य चरितार्थत्वात्। तस्मात्कृद्योगषष्ठीसमास इति वक्तव्यं। न च प्रभुरित्यस्य पर्यायत्वात् [illegible] स्वत्ती= ६
=तिसूत्रे सति सत्पर्यायस्य वर्त्तत्वाच्चतुर्थीप्रसंग इति वाच्यं। प्रत्यादियोगे षष्ठीचतुर्थ्योरुभयोरपि साधुत्वस्मृतेः। भवति मण्यग्रामणी इति निर्देशात्। [illegible] एवं प्रभुर्भूरनुर्भवनत्रयस्येति भावप्रयोगः संगच्छत इत्याहुः।३=

दैविशाञ्चादैन्याप्येसस्रोपमान्पोरितिविश्वः।योवैनकामान्नर्थकारणात्।अन्यांमनुवर्त्तेनस्थिरबुद्धिरलोलुपद्गुणयोगपर्यगतपरमात्मप्रवचनादि
तिनुभक्ताः।सत्वगुणमधिष्ठायभूतानिबिभर्त्तिधारयतिपोषयतिवाभूतभृत्।डुभृञ्धारणपोषणयोः।क्विप्।भवनंभावःसत्तात्मकः।भूधातोर्भावेघञ्।भूता
नामात्माअंतर्यामीभूतात्मा।एषतआत्मांतर्याम्यमृतइतिश्रुतेः।यद्वाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह।यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयतइत्या
त्मशब्दनिर्वचनं।अत्रार्थत्रयेआत्मशब्दस्यएषोदरादित्वंकल्पनीयं।चतुर्थेतुसातिभ्यांमनिन्मनिणावितिमनिण्।सा॰षोंतकर्मणीतिधातुः।तस्मा
न्मनिन्प्रसपेसामेतिरूपं।भूतेषुभक्तेषुआत्माचित्तमस्यभूतात्माभीष्मादिभक्तानुपक्रम्यततोमेतद्गतंमनइतिमहाभारतोक्तेः।भूतानिभावयतिउत्पा
दयतिभूतभावनः।णिजंताद्भूधातोर्नंद्यादित्वाल्ल्युः।भूतानांभक्तानांभावनाकथमयमाराध्येत॰कथमीक्षेत॰कथमालपेत॰कथंवालभेत॰
कथमस्माननुकंपेतकथमस्मानुपश्येत्कथमाभाषेतकथंवास्वीकुर्यादित्यादिरूपायत्रसभूतभावनः।तन्तेऽनुकंपांप्रसमीक्षमाणोभुंजान
एवात्मकृतंविपाकं।हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्तेजीवेतयोमुक्तिपदेसदायभागितिदशमेश्रीकृष्णंप्रतिब्रह्मवचनादितिभक्ताः॥१४॥
पूयतेस्मपूञ्पवनेक्तः।पूतःशुद्धआत्मापूतात्माकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः।परमःकार्यकारणाभ्यांसावात्माचपरमात्मा।नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभा
वइत्यर्थः।मुक्तानांपरमाप्रकृष्टागतिः।गंतव्यादेवतामुक्तानांपरमागतिः।पुनरावृत्त्यसंभवात्तदुक्तस्य।मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यतेइतिभ
गवद्वचनं।मुक्तमोत्तमोऽव्ययःक्तः।विपर्जीतिपराःपालनपूरणयोः।पचादित्वादच्।तत्वाभावोगुणेनपरेणवाधात्।मातिसर्वत्रसर्वाभिलषणीयत्वादिति

7 मा॰अन्येष्वपिदृश्यतइतिडुविधोअपिशब्दस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेनधात्वंतराद्युपपदाभावेऽपिडः।परमायस्याःपरमेतिबहुव्रीहिःगतिरित्यत्रकर्मणि
क्तियोक्तिन्।अत्रचतुर्थ्यर्थनामनिर्देशेमुक्तानांपरमायैगतयेइतिभवतिनतुमुक्तानांपरमगतयइति।विधौविभक्तिभेदेनदेवतानिर्देशानिगदेषुतथैवकथनु
स्यअग्निंपावकमावहस्वाहेति[redacted]सिद्धांतितत्वात्।अविद्यमानोव्ययोनाशोऽस्याव्ययः।विपूर्वादिण्गतावित्यस्माद्भावेएरच्विव्ययइतिषष्ठ्यंतेनञोऽस्यर्थी
नांवाच्योवाचोत्तरपदलोपइतिबहुव्रीहावुत्तरपदलोपः।पुरुषुभूरिषुशरीरेषुसीदतीतिपुरूणिसर्वकर्मफलानिसनोतिददातीतिवापुरूणिभुवनानिस्य
तिसंहारसमयेनाशयतीतिवापुरुषः।षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु।षणुदाने।षोऽन्तकर्मणिएषामन्यतमाड्डुः।सर्वत्रषत्वंबाहुलकात्तुषामादित्वाद्वा।नव

पूतात्मापरमात्माचमुक्तानांपरमागतिः॥अव्ययःपुरुषःसाक्षीक्षेत्रज्ञोऽक्षरएवच॥१५॥ ९ ॥

द्वारंपुरंपुण्यमेतैर्भावैःसमन्वितं।व्याप्यशेतेमहात्मायत्तस्मात्पुरुषउच्यतइतिमहाभारते।सर्वकर्मफलदातृत्वंसर्वसंहारकत्वंचभगवतिप्रसिद्धमेव।पूर्व
मेवाहमिहासमितितत्पुरुषस्यपुरुषत्वमितिश्रुत्यनुसारेणपृषोदरादित्वंबोध्यं।पुरअग्रगमनइत्यस्मात्पुरःकुषइत्युणादिसूत्रेणकुषन्प्रत्ययस्यपुरुषशब्द
स्यार्थःश्रुतावुक्तइतिवाबोध्यं।साक्षादव्यवधानेनसर्वस्यद्रष्टासाक्षी।साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामितिसूत्रेणइनोअव्ययानांभमात्रेटिलोपः।परमात्मसंज्ञा
यामित्यस्यस्वारसिकत्वं-व्यवहारसाक्षिणितुगौण्यासाक्षिशब्दप्रयोगः।क्षेत्रंशरीरंजानातीतिक्षेत्रज्ञः।क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि।इच्छाद्वेषइत्याद्युक्त्वाएतत्क्षे
त्रंसमासेनसविकारमुदाहृतं।एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदइतिचभगवदुक्तेः।क्षीयतेधान्यमत्र।क्षिनिवासगत्योः।ष्ट्रन्तस्मिन्नुपपदेज्ञातेनुपस
र्गेकइतिकप्रत्ययेरूपं।सएवनक्षरतीत्यक्षरः।एवकारात्क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदःपरमार्थःतत्वमस्यादिश्रुतेः।चकाराद्व्यावहारिकोभेदःप्रसिद्धेरप्रमाणत्वादि
तिभाष्ये।क्षरसंचलनेअचनञ्समासः।अश्नोतेर्वासरइतिमहाभाष्योक्तेरश्व्याप्तावित्यस्माद्अशेःसरइतिसरप्रत्ययेव्यापकइत्यर्थोवा॥१५॥श्रीः॥ ९ ९ ७

मेवसंख्याया॰४

ज्ञानेन्द्रियाणि संयम्य सर्वाणि मनसा सह। एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरिति उक्तयोगप्राप्यत्वात् योगः युज समाधौ घञि चजोरिति कुत्वं उक्तयोगं विदंति
लभंते इति योगविदस्तेषां नेता निर्वाहको योगक्षेमवहनादिनेति योगविदां नेता। विद्लृ लाभे इत्यस्मात्क्विपूर्णत्रप्रापणेत्र जगुणे। अत्र च तुर्थ्यंतं योगविदां नेत्रे
इति भवति। प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः प्रभुर्वा तदुभावतोऽधिकरणे करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। पुरुषः साधि
तः ईशाने ऐश्वर्ये स्येश भास पिस कसो वरच्। नरसिंहयोरिव वपुरस्य नरसिंहवपुः नृ स्वादिः नरतीति नरः नृ नये अच्। सिंचतीति सिंहः सिचेः संज्ञायां हनुमौ क
श्चेति सूत्रेण कप्रत्यये हकारादेशनुमौ उणादिषु अवयवार्थानुगमस्य प्रायशो भावादवयवार्थाभावेऽपि न क्षतिः। अन्ये तु सिंहो वर्णविपर्ययादिसनुसारेण
हिनस्ति सिंह इत्याहुः हिसि हिंसायां अच्। डुवपने कर्मणा वपुः डुवप् बीजसंताने जनेरुसिरित्यधिकारे अर्त्तिपृवपियजितनिधनिभ्यो नित् इति उसिः॥ नारसिंह

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः। नरसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः॥ १६॥

वपुरिति भक्ताः। श्रीरस्यास्तीति नित्यं श्रीमान् नित्ययोगे मतुप्। श्रीयते सर्वैः श्रीः। क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति क्विपि दीर्घः। प्रशस्ताः
केशाः संत्यस्य केशवः केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति वः। क्लिश्यते केशः क्लिश विबाधने क्लिशेरन् लोपश्चेत्यन् यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन तस्मात्के
शवनाम्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसीति विष्णुपुराणानुसारेणु पृषोदरादित्वात्। पुरुषोत्तमः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरा [redacted] दपि चोत्तमः। अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। पुरुषाणामुत्तम इत्युक्ते निर्द्धारणे षष्ठीपणन त्वेवं विग्रहे समासः। न निर्द्धारण इति षष्ठीसमासप्रतिषेधात्।
न च सप्तम्यर्थो रूपाविशेषादिति वाच्यं। षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वं सप्तमीसमासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति विशेषात् उत्तमान्यतीत्युत्तमः तमु ग्लानौ॥ १६

8

स्त्रियते कारणत्वेनानुगम्यते सर्वः। सृ गतौ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतंत्रे इति अकर्त्तरि वन् प्रत्ययान्तो निपात्यते। असत असत थैव सर्वस्य प्र
भवाप्ययात्। सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षत इत्युद्योगपर्वणि। यत्तु सरति सम्यगाप्नोति सर्वमर्थमिति सर्व इति भक्तैर्विगृहीतं तन्न तत्रातन्त्रे इति सूत्रैकदे
शविरोधः अत एव अतंत्रे किं। सर्त्ता सारक इति प्रत्युदाहृतं वृत्तौ। सर्वसमाप्नो। षितनोऽसि सर्व इति तु लक्षणादिना नेयं। सर्वायेति च तुर्थ्यंतं॥ शृणाति सकलाः
प्रजाः संहारे इति शर्वः। शृ हिंसायां रुग्द शृहृभ्यो वः। शेतेऽस्मिन् सर्वं शिवः। भाष्ये तु निस्त्रे गुणपतयाश्रुद्धत्वात् शिव इत्युक्तं। तिष्ठतीति स्थाणुः स्थिरत्वात् दा भाष्या
तुरित्यधिकारे स्थ इति सूत्रेणनुप्रत्यये णत्वं बाहुलकात्। स्थाणुः कीलेहरे स्थिरे इति कोशः। भूतानामादिः कारणत्वात्। भूतादिः। आदीपते कार्यात्यन्तये आदिः
आङ्पूर्वो डुदाञ् दाने इति धातुः उपसर्गे घोः किः। निधीयतेस्याप्युते आदरेण निधिः। स एव निधिर्विशेष्यते अव्ययइति। अविनश्वरो निधिरित्यर्थः। यत्तु भाष्ये

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः॥

अलयेस्मिन् सर्वं निधापत इति निधिः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्यय इत्युक्तं। तन्न कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेर्थे। जलानि धीयंतेऽस्मिन् जलधि
रिति व्याख्यानेन तद्वृत्तिकारादिकृतेन विरुद्धं। कर्मण्यधिकरणे च प्रत्ययो भवतीति व्याख्याने सूत्रवैयर्थ्याच्च। भावे अकर्त्तरि च कारके इत्यधिकारात् बाहुल
कात्कर्मोपपदाभावेऽपि तेन किप्रत्यय इति वाकथंचित्समाधेयं॥ चतुर्थ्यंतं तु निधये। अव्ययायेति बोध्यं न त्वव्ययायनिधय इति समस्तविशेषणविशेष्यभावे पाठक्रमबा
धेमानाभावात्। नहि भिन्नपदमपि विशेषणं पूर्वं प्रयोज्यमिति नियमः समस्ति। विशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहाच्च॥ ॥एवमेवाग्रेयेयथमानाये
त्यादिषु स्थितं। सम्यक् भवो भवं अस्य संभवः। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युग इत्युक्तेः। कृ दोरविस्मवंतेन भवशब्देन बहुव्रीहिः॥ ॥११॥ ८

५७

सर्वेषां भोक्तृरूपेण फलानि भावयति भावनः । फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् । प्रपंचस्याधिष्ठानत्वेन धारणाद्भर्ता जंतः । प्रभवत्यस्माज्जगत् प्रभवः । अपादा
ने अप् । सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यात् प्रभुः । ईश ऐश्वर्ये इतीश्वरः । सामान्यतः एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ स्वयमेव भवति विधत्ते स्वयंभूः क्विप् । शं सुखं भक्तानां भावय
तीति शंभुः । शमिति मांतेऽव्ययउपपदे भू धातोरंतर्भावितण्यर्थात् मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमिति डुः । दीपते खद्यतेदिति दोऽवखंडने । स्त्रियां क्तिन् । नत
द्दितिरखंडा दितिर्देवमाता तस्या अपत्यं वामनावतारे आदित्यः दित्यदित्यादित्येति ण्यः । पुष्करे कमलेऽइवाक्षिणी यस्य पुष्कराक्षः । विसप्रसूनराजीवपु
ष्करांभोरुहाणि चेति कोशः । पुष्णाति जलं पुष पुष्टौ बाहुलकात् करन् गुणाभावः । अश्नुते व्याप्नोति विषयं अश्नोति चक्षुषः प्राप्यकारित्वांगीकारात् । बहुव्री

संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥ स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥

हौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् । महान् उत्कृष्टः स्वनो नमे भक्तः प्रणश्यतीत्यादिर्वेदरूपो वा यस्य महास्वनः । अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदिति श्रुतेः । बहुव्री
हावान्महत इत्यात्वं न च तत्र सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एव ग्राह्य इति वाच्यं । महाबाह्वाद्यनुरोधेन समानाधिकरणपदसामर्थ्याज्ज्वलत्त्वेन प्र
तिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेस्तत्रानंगीकारात् । प्रतिपदोक्तसमासग्रहणे तस्य समानाधिकरणोत्तरपदत्वनियमेन समानाधिकरणपदसामर्थ्यादन्य
त्राप्यात्वमिति व्याख्यातृभिः स्वीकारात् । यत्तु भाष्ये महान् ऊर्जितः स्वनो नादः श्रुतिलक्षणो वा यस्य स महास्वन इत्युक्त्वा सन्महदिति समासे आन्मह
त इत्यात्वमित्युक्तः तन्न कर्मधारयान्मत्वर्थीयाच्च तद्धितलक्षणं वा स्वीकृत्य कथंचिन्नेयं न त्वात्वार्थं प्रतिपदोक्तसमासापेक्षेति सुधीभिर्ध्येयं ॥ ॥

९

नस्त्यादिनिधने जन्मविनाशावस्य अनादिनिधनः।निपूर्वाद्धाञ् धातोः कृदजिमंदिनिधाञः क्युनितिसुनिनिधनशब्दः निधनंस्यात्कुलेनाशइतिवि
श्वः।अनंतादिरूपेणविश्वं दधातिधाता।कर्मणांतत्फलानांचकर्त्ता विधाता विपूर्वस्यधाञः कृभ्समानार्थकत्वात्॥धातुर्विरिंचेः सकाशादुत्तमउत्कृ
ष्टः धातुरुत्तमः।चतुर्थ्यंतिकरणेधातुरुत्तमायेतिभवतिनतुधात्रुत्तमायेतिबोध्यं।अथवाधातुशब्दस्योकारांतत्वांगीकारेणपृथिव्यादिधातुभ्यउत्कृष्टश्चि
द्धातुरित्यर्थः।अत्रपक्षेचतुर्थ्यंतकरणेधातवउत्तमायेतिभवतिनतुधातूत्तमायेति।धातुःउत्तमइतिद्वेनामनीवा।कार्यकारणप्रपंचधारणात्परमा

[४२] अनादिनिधनो [४३] धाता [४४] विधाता [४५] धातुरुत्तमः॥१८॥

त्मैवधातुरित्युच्यते।धाञःसितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्नितितुन्।अच्युतइतिनामव्याख्यायनात्मामाघंशतंविदतमितिबहुप्रमाणभाष्या
दिकनामत्वपक्षोभाष्यकृतोऽभिप्रेतः अन्यथासर्वादिरितिनामव्याख्यायतदुक्तैरौचित्यादितिभाति॥१८॥ ॥राम॥ रामजराम॥ २१॥ ६

शब्दादिहीनत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः। नाप्यनुमानगम्यः तद्व्याप्तलिंगाभावात्· नाप्युपमानसिद्धो निर्भागत्वेन सादृश्याभावात् नाप्यर्थापत्तिग्राह्यस्तं विनाऽनुपपद्यमा
नस्याभावात्। नाप्यनुपलब्धिगोचरोऽभावरूपत्वाभावात्। अभावगोचरत्वाच्च षष्ठप्रमाणस्य· नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात्। यद्येवं
शास्त्रयोनित्वं कथं। उच्यते· प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशरूपस्य प्रमाणाविषयत्वेप्यध्यस्त तद्रूपनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वमित्य प्रमेयइतिभाष्ये।
न प्रमातुं प्रहाबाहुः शक्योयं मधुसूदनः। परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यतइति हरिवंशे। अपूर्वोन्माङ्·मानइत्यस्मात्कर्मणि शक्यार्थे अचोपत्‌ नइ्यघ
नीतीत्वं· हृषीकाणामिंद्रियाणामीशः क्षेत्रज्ञरूपेण हृषीकेशः। यद्वा· इंद्रियाणामीशोनऽविवदनीशः। यस्य वा सूर्यरूपस्य चंद्ररूपस्य जगत्प्रीतिक

अ[४६]प्रमेयो[४७]हृषीकेशः[४८]पद्मनाभो[४९]ऽमरप्रभुः॥ वि[५०]श्वकर्मा[५१]मनु[५२]स्त्वष्टा[५३]स्थविष्ठः[५४]स्थविरोध्रुवः॥ १६॥

राहृष्टाः केशा रश्मयः सः। हर्षोदयादित्यात्साधुत्वं। तथा च मोक्षधर्मे। सूर्याचंद्रमसोः शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः॥ बोधयंस्त्थापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते
पृथक्। बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत्। अग्नीषोमकृतैरेवं कर्मभिः पांडुनंदन। हृषीकेशोहमीशानो वरदो लोकभावन इति। अग्नी
षोमौ सूर्याचंद्रमसौ॥ भक्तसंबंधेन हृष्यतीति हृष्यतीति हृषाः श्रोणादिकः कीप्रत्ययः कानां सुखानामीशः केशः हृषीश्चासौकेशश्च हृषीकेशः हृषी
सुखैश्वर्यात् हृषीकेशत्वमश्नुत इत्युद्योगपर्वस्यसंजयोक्तेरितितुभक्ताः। जगत्कारणपद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः। अजस्यनाभावध्येकमर्पितं मलर
सुरवा
यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति श्रुतेः॥

वदनंतो ऽस्मात् मनु प्रत्ययेपद्मं नश्यते नाभिः नह बंधने नहो भश्चेतीत्र् । नाभिः स्यात्त्त्रियेपुंसि प्राण्यंगे तु स्त्रियां मता । प्राण्यंगे पुंस्यपीति केचित् ।
भगवद्वयवेगोणेयं । सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकाद्व्यधिकरणसमासः । आहिताग्न्यादिः । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः इत्यत्रा ज्ञितियो
गविभागादचा न स्त्रियंते ऽमराः देवाः मृङ् प्राणत्यागे अच् । तेषां प्रभुः अमरप्रभुः । विश्वं कर्मकृतिविषयो ऽस्य विश्वकर्मा । जगद्वा चित्वादित्यधिकर
णे । यो वै वालाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य इति श्रुतेः एतत् प्रत्यक्षाद्युपस्थितं जगत् यस्य कर्मकृतिविषय इत्येवं परतया व्या
ख्यानस्य सिद्धांतितत्वात् । कृञः कर्मणि सर्वधातुभ्यो मनिन् इति मनिनाकर्मशब्दव्युत्पादनसंभवाच्च । विश्वानि सर्वाणि सारथ्यादीनि कर्माणि अस्य सः वि
श्वकर्मा । स्वस्वरूपं भक्तस्वरूपं चानपेक्ष्य कृपयोच्चावचानि कर्माणि करोतीत्यर्थ इति तु भक्ताः तदा तु भावे मनिन् बोध्यः मनुते मनुः मनज्ञाने औ
णादिक उः । नान्यो ऽतो ऽस्ति मंतेति श्रुतेः । संहारसमये जगत्वृत्तिं तनूकरोति त्वष्टा त्वक्षू तनूकरणे तृचि स्कोरिति कलोपः । अतिशयेन स्थूलः
स्थविष्ठः । स्थूलस्थूलतरस्थूलतमादिरूपेण तस्यैव वर्त्तमानत्वात् ॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भ
वसि विश्वतोमुख इति श्रुतेः । स्थाधातोः किति ऊलप्रत्यये उत्पन्नात् स्थूलशब्दात् अतिशायने इष्ठन् । स्थूलदूरयुवेत्यादिना परणादिपरलोपः पूर्व
गुणयोरवादेशे कृतरूपनिष्पत्तिः स्थविरो ध्रुव इत्येकं नामेति भाष्ये स्थविरो वृद्धः अनादित्वात् तादृशोऽपि ध्रुवो निर्विकार इति स्थविरो ध्रुवः ॥
अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा इति किरजधिकारस्य सूत्रेण निष्ठते र्वुक् ह्रस्वत्वे च स्थविरः । ध्रु गतिस्थैर्ययोः इत्यत्र ध्रुवेति
पाठांतरात् इगुपधेति कः । स्थविरायध्रुवायेति चतुर्थ्यंतं ॥ १६ ॥ राम । रामजराम ।

शब्देन मनसा वा न गृह्यत इत्यग्राह्यः। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः। ग्रह उपादाने एयत्‌ वलेन ग्रहीतुं न शक्यो वा दुर्ग्राह्यः पाणिना वायुर्दुःस्प
र्शः पाणिना शशी। दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्राह्यः केशवो बलादिति योगपर्योक्तेः। परमोपादेयत्वान्नास्ति ग्राह्योऽस्योस्मात् इति तु भक्ताः। शश्वत् सर्वेषु काले
षु भवः शाश्वतः। शाश्वतं शिवमच्युतमिति मंत्रात्। शाशश्लुतगतौ वत् प्रत्यये शाश्वच्छब्दो व्युत्पन्नः तत्र भवद् सरणि॥ कर्षति स्त्रीणां मनः कृष्णः। श्रुतमात्रोऽ
पि पुः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः। उरुगायो नुगीतो वा पश्यंतीनां कुतः पुनरिति श्रीभागवतात्। कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। विष्णुस्तद्भावयो
गाच्च कृष्णो भवति शाश्वत इत्सु योगपर्वीनुपवोदरादित्वे भूवाचकः सद्वाचकः॥ निर्वृतिवाचकः आनंदवाचकः तद्भावयोगात् सदानंदत्वयोगात्॥ कृ

५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः॥ प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मंगलं परं॥ २०॥

ष्णो वर्णो हि मेयस्मात्तस्मात् कृष्णोहमर्जुनेति वा। कृष विलेखने कृषेर्वर्णे इति नक्। लोहिते अक्षिणी अस्य लोहिताक्षः। य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इति
प्रकृत्य तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इति श्रुतेः। समो वृषभो लोहिताक्ष इति मंत्रवर्णाच्च। प्रलये भूतानि प्रतर्दति प्रतर्दनः तर्द हिंसायां। ज्ञानैश्वर्यादि
ज्ञानैश्वर्यादिगुणैः संपन्नः प्रभूतः। ऊर्ध्वाधोमध्यभेदेन तिसृणां ककुभां धाम त्रिककुद्धामेत्येकं नाम। त्रै इ पाल्तने डिप्रत्यये त्रिशब्दः ककलौल्ये डुभिप्रत्यये ककु
भ्शब्दः। डुधाञ् धातो रातो मनिन्नक्विपूर्व निपश्चेति मनिनि धामशब्दः तिसृणां ककुभां समाहारस्त्रिककुप् तस्य धामेति विग्रहः॥ माप्येतु फलिनार्थ पर

॥

तपानेयंसमाहाराभावेप्रकृतसमासानिष्पन्नेः।दिक्संख्येसंज्ञायांतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेत्यनयोर्नियमार्थत्वात्॥त्रिलोकानाथेनेत्यादौस्त्रियां
ङीबादिप्रसंगात्समाहारद्विग्वसंभवेमध्यमपदलोपिसमासस्यांगीकारात्·प्रकृतेतुसत्यपिसमाहारद्विगौनकिंचिदनिष्टमितिसमाहारद्विगुरेवा
त्रेतिसुधीभिरूह्नेयं।पुनातिपवित्रं।पुवःसंज्ञायांकर्त्तरिचर्षिदेवतयोरितिपाणिनिस्मरणात्पूत्रइत्रः।पूधातोःकरणेइत्रोभवतिसंज्ञायामितिप्र
थमसूत्रार्थः।येनाज्यमुत्पूयतेपञ्चानामिकावेष्टनंतत्पवित्रमित्युदाहरणं।अनंतर्गर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदलमेवचाप्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचि
दितिस्मरणं।पूधातोरित्रःस्याद्दषौकरणेदेवतायांचकर्त्तरीतिद्वितीयसूत्रार्थः।ऋषिर्वेदः।तदुक्तमृषिणासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतीत्यनुक्रमणीद
र्शनात्संबुद्धौशाकल्यस्येतावनार्षेइत्यत्रअनार्षेअवैदिकेइतिव्याख्यानाच्च।पूयतेऽनेनेतिपवित्रंमंत्रजातं·पुनातीतिपवित्रंदेवताअग्निःपवित्रंसमा
पुनात्वित्युदाहरणं।प्रकृतेतुकर्त्तरिदेवतायांवाच्यायांप्रत्ययः।प्रसंगात्तुसूत्रव्याख्यानमुदाहरणंचलिखितं-स्मृतिमात्रेणपुंसांतनोतिशुभसं
ततिं।अशुभानिनिराचष्टेब्रह्मतन्मंगलंविदुरितिविष्णुपुराणोक्तेः।सर्वमंगलेभ्यउत्कर्षान्मंगलंपरं॥एकंनामेदमितिभाष्यकृतः।मंगेरल्जिसल
चूःमगिगतौ।अत्रपरशब्दस्यमंगलविशेषणत्वात्सर्वनामकार्यंतथाचचतुर्थ्यंतकरणेमंगलायपरस्मैइतिभवतीतिबोध्यं॥ २० ॥ ॥

ह

ईष्टे ईशानः सर्वभूतनियंतृत्वात् ल्लटः शल्तशानचाविति शानच् । वर्त्तमाने लडिति त्यतो लड्ग्रहणानुवृत्तिसंभवादधिकं लड्ग्रहणमधिकविधानार्थं तेन प्रथमा
सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् स ब्राह्मणः अस्ति ब्राह्मण इत्यादेरुदाहृतत्वान्नासाधुता । ताच्छील्ये चानश् वा । प्राणान् ददाति चेष्टयति कालात्मना घातिखं
डयति वा प्राणदः । अन प्राणने अच् । अनितीति प्राणः । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेताउपाश्रिताविति श्रुतेः प्राणि
ति प्राणः । सर्वप्राणिरूपत्वात्तस्य । वर्धते च वृद्धः वृधु वृद्धौ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । अतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः सर्वकारणरूपत्वात् वृद्धस्य चेति इष्ठनि ज्यादेशः ।
अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः । प्रशस्यस्य श्र इति आदेशः प्रशस्यश्च इति प्रशस्यः शंसु स्तुतौ कर्मणि क्यप् एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति सूत्रे शंसुदुहि
गुहिभ्यो वेति काशिकोक्तेः । प्रशस्यस्य श्र इति निर्देशात् इदुपधत्वं शंसदुहां एव न इति ज्ञापकाच्च शंसेः सिद्धं इतरयोस्तु मूलमन्वेष्यमित्यभियुक्तैरपि कथनाच्च । प्र

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २२ ॥

जायंते प्रजाः । उपसर्गे च संज्ञायामिति डः । प्रजा स्यात्संततौ जने इति कोशः । पा रक्षणे पाति इति पतिः प्रजानां पतिः प्रजापतिः । हिरण्मयांतर्वर्तित्वात् हिरण्यगर्भः विरं
च्यात्मना वा हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति श्रुतेः । ह्रियते हिरण्यं हृञ् हरणे राजेरन्यः श्रूरण्यो श्चेति चकारादन्यप्रत्यये बाहुलकादिलं । गृणाति स्वदुःखं गर्भ
गृह्णाति गणे अर्तिगृभ्यां भन् । गर्भोऽर्भके कुक्षौ इति विश्वः । भवतीति सा गर्भेऽस्य भूगर्भः पृथिवीकारणत्वात् । मायाः श्रियः पतिर्माधवः । धुञ् कंपने अच्
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवमिति व्यासः । मधुनामानमसुरं सूदितवान् मधुसूदनः । कर्णमूलोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरं । ब्रह्मणोपचितिं कु
र्वन् जघान पुरुषोत्तमः । तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः । मधुसूदन इत्याहुः ऋषयश्च जनार्दनमिति भारते । मन्यते मधुः फलिपाटिनमिमनिजनांगु
क्पटिनाकिधतश्चेत्यनेन नकारस्य धकार उप्रत्ययश्च । नंद्यादित्वात् ल्युप्रत्यये सूदनः । युचनुन । सूददीपदीक्षश्चेति निषेधात् स्वरे भेदः ॥ २२ ॥

मधु

१२

12

ईष्टे ईश्वरः पुनः। तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथस्वाभाविकं परं। निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि किं त्वहमिति विष्णुपुराणे कालियोक्तेः। विक्रमः ऐश्वर्यं तदस्यास्ति
विक्रमी। क्रमु पादविक्षेपे घञि नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः। धन्वास्यास्ति धन्वी कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति सूत्रेण सिद्धो धन्वशब्दः। अ
था ऽस्त्रियां धनुश्चापो धन्वशरासनकोदंडकार्मुकमित्यमरोक्तेः धनुः पर्यायस्त्वं तो व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिः। धन्वी धनुष्मान् धुष्क इति कोशः। प्राशस्त्यार्थे इनिना शार्ङ्ग
धनुर्लाभः। धन्वी पार्थ इति वा। पो ऽव्वानां धनंजयः इति गीतासु। विदग्धत्वाद्बुवी तिनुभक्ताः। विविधगोपचरणेषु विदग्ध इति दशमे। धन्वी धनुर्धरे पार्थे विदग्धे
कुभद्रुमे इति विश्वः। धीर्धारणावती मेधा मेधः संगमे मिराघञ् सास्यास्ति अस्मायामेधास्रजो विनिः। मेधावी। विनागरुडेन क्रमो गमनमस्य विक्रमः। क्रामति
जगत् क्रमः। नास्त्युत्तमो ऽस्मात् अनुत्तमः। दुःखेन शत्रुभिराधृष्यः दुराधर्षः। ञिधृषा प्रागल्भ्ये ईषद्दुःसुष्विति खल्। प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं जान

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः। अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥२२॥ सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः॥
प्रजाभवः। अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः॥२३॥

तीति कृतज्ञः। पुरुषप्रयत्नरूपत्वात् कृतिः। आत्मैवाधारत्वेनास्यास्ति आत्मवान्। स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः।२२॥ सुष्ठु राजंते सुराः राजृ दीप्तौ ऽः तेषां देवा
नामीशः सुरेशः। शृणाति हि नस्ति दुःखमस्मिन्नेनेनवा शरणं। अहिंसायां ल्युट् करणेधिकरणे वा शरणं गृहरक्षित्रोरिति कोशः। शृणाति दुःखं स्वो सादकं कर्मेति
शर्म सुखं सुखे दुःखाभिभावकत्वस्य कर्मनाश[redacted]कत्वस्य च प्रसिद्धेः। शर्मशातसुखानि त्वेत्यमरः। परमात्मन एव मुख्यसुखरूपत्वात् शर्मेति परमात्मना मोप
पद्यते नरां। विश्वं[redacted] रेतः कार्यमस्य विश्वरेताः सर्वकारणत्वात्। रीगतिरेषणयोः सर्वधातुभ्योः सुन् इत्यधिकारे स्रुरीभ्यां तुट् चेत्यसुन् तुतुट् च रिणाति गच्छ
तीति स्युत्पत्तेः। भवत्यस्मात् भवः प्रजानां भवः प्रजाभवः। अह्रदोरथ। प्रकाशरूपत्वादहरिवअहः। न जहाति अहः न भिजहातेरिति कनिन् नं। रोःसुपीति रत्वं स
म्यग्वसत्यस्मिन् त्रगणाद्यपनांतः कालो ऽत्र संवत्सरः। वस निवासे। अशोः सरः वसेश्च। सपूर्वाच्चित् इति सर प्रत्ययः। अहः संवत्सरः कालरूपत्वाद्भगवतः। विगत आ
लो वं धनमस्मात् व्यालः। अलबंधने। व्यालो दुष्टगजे सर्प इति हलायुधकोशात् अजवत्सर्पवच्चाग्रहीतुमशक्य इत्यर्थो वा। प्रतीतिः प्रत्ययः ज्ञानस्वरूपत्वात्

[illegible] ॥ २३ १२

नहि ज्ञातोनजायेहंनजनिष्येकदाचनक्षेत्रज्ञः सर्वभूतानांतस्मादहमजः स्मृतइतिमहाभारते।नजायतेअजः।अन्येष्वपिदृश्यतइतिडः।सर्वेषामीश्वराणाम
पीश्वरः सर्वेश्वरः।नित्यनिष्पन्नरूपत्वात्सिद्धः।षिधगत्यांगत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः।येगत्यर्थास्तेज्ञानार्थाइत्यभ्युपगमात्सिद्धिर्ज्ञप्तिरूपः।किंनुसर्वभूतानां
कारणत्वात्सर्वादिः।स्वरूपान्नच्यवतेअच्युतः।च्युङ्गतौ।शाश्वतंशिवमच्युतमितिश्रुतेः।यस्मान्नच्युतपूर्वोहमच्युतस्तेनकर्मणेतिभगवद्वचनाच्च।१००
॥ ॥इतिनाम्नामाद्यंशतंविवृतं॥ ॥इतःपरंश्रोतृणामितापरिहारायव्याकरणंस्वल्पमेवलिख्यते।वर्षतिसर्वकामान्वृषोधर्मः।इगुपधेतिकः।कान्तो
यातभूमिंअपात्कपिःवराहः।पाधातोरचङः।बाहुलकाद्दालोपः।वृषश्चासौकपिश्चवृषाकपिः।अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः।आङ्प्रश्नेवाक

[२५] अजः [२६] सर्वेश्वरः [२७] सिद्धः [२८] सिद्धिः [२९] सर्वादिर [१००] च्युतः॥१००॥ [१] वृषाकपिर [२] मेयात्मा [३] सर्वयोगविनिःसृतः॥२४॥

पिर्वराहःश्रेष्ठश्चधर्मश्चवृषउच्यते।तस्माद्वृषाकपिंप्राहकश्यपोमांप्रजापतिरितिव्यासवचनात्स्मृतः।सन्वर्षतिकामान्आकंपयतिचक्लेशान्वृषाकपिः इति
तुविष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः।वृषाकपिर्जयन्तइत्येकादशस्यपद्येश्रीधरस्वामिनः।तत्रणिजंतादचङ्प्रत्ययेबाहुलकान्नुम्लोपः।वृषोऽरि
ष्टमाःसुरःतमाकंपयतीतितुमत्ताः।इयत्तानिरिमातुंनशक्यआत्मास्वरूपमस्यअमेयात्मा।सर्वेभ्योपायोगेभ्यःसंबंधेभ्योविनिःसृतःसर्वयोगविनिःसृ
ना९
तः।असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः॥२४॥

13

वसंतिसर्वभूतान्यस्मिन्वसतिवासर्वभूतेषुवसुः।वसूनामस्मिपावकइत्युक्तोवावसुः वसुशब्देनधनवाचिनाप्रशस्तंलक्ष्यतेप्रशस्तंरागादिभिःक्लेशो
रकलुषितंमनोऽस्यवसुमनाः।वसोभीष्मेमनोस्येतितुभक्ताः।शरतल्पगतोभीष्मःशाम्यन्निवहुताशनः।मांध्यातिपुरुषव्याघ्रततोमेतद्गतंमनइतिराज
धर्मोक्तेः।अवितथरूपत्वात्सत्यःसत्यंज्ञानमनंतमितिश्रुतेः।मूर्त्तामूर्त्तात्मकत्वाद्वा।सच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः।अस्मिन्पक्षेछांदसत्वाद्रूपसिद्धिः।
५२ पूर्वत्रतुतत्रसाधुरितियत्प्रत्ययेसत्यशब्दसिद्धिरितिबोध्यं।समएकश्चासावात्माचसमात्मा।समआत्मेतिविद्यादितिश्रुतेः।सम्मितःअसम्मितइतिवाछेदः
सम्यकृत्स्नात्मनामितःप्रमितइत्याद्येपक्षेअर्थः।द्वितीयेतुअपरिच्छिन्नइत्यर्थः।सर्वेषुकालेषुसर्वविकाररहितत्वात्समः।मयालक्ष्म्यासहेतिवा।अमो

वसुर्वसुमनाःसत्यःसमात्मासम्मितःसमः।अमोघःपुंडरीकाक्षोवृषकर्मावृषाकृतिः।२५॥रुद्रोबहुशिरावभ्रुः॥

घःअवितथसंकल्पः।सत्यसंकल्पइतिश्रुतेः।हृदयाख्यंपुंडरीकंअश्नुतेव्याप्नोतिपुंडरीकाक्षः।अक्षूव्याप्तौ।वृषोधर्मस्तद्रूपंकर्मास्यावृषकर्मा।वृषायधर्माय
आकृतिरस्यवृषाकृतिः।धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगइतिवचनात्॥२५॥संहारकालेप्रजाःरोदयतिरुद्रः।अंतर्भावितण्यर्थात्रुदेरक्।सोरो
दीघदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिश्रुतेः।यत्नुसारेतुरोदितिरुद्रः।इतिबोध्यं।शिवविष्ण्वोरभेदख्यापनायेदृशानिनामानिमध्येमध्येपठ्यंते।उक्तंचहरिवंशेकैला
सयात्रायांश्रीसदाशिवेनश्रीकृष्णंप्रति।नामानितवगोविंदयानिलोकेमहांतिच।तान्येवममनामानिनात्रकार्याविचारणेति।रोदनेरुत्।संपदादिःरुदं
द्रावयतिरुद्रःरुदंद्रावयतेयस्मात्तस्माद्रुद्रोजनार्दनइतिव्यासोक्तेः।द्रुधातोर्ईप्रत्ययेरुद्रइतिदकारद्वयवद्रूपसिद्धिः।वहूनिशिरांस्यस्यबहुशिराः।सहस्रशी

विश्वस्ययोनिरुपादानकारणंविश्वयोनिः शुचीतिश्रवांसिनामान्यस्यशुचिश्रवाः। शुचीनिश्रणोतिवा। [redacted] शुचीनिश्रवणीयानिश्रणोमीहधनंजय। नचपापानिगृह्णामिनतोहंवैशुचिश्रवाइतिमोक्षधर्मेपुनाति। अमृतःमरणमस्यास्तीत्यमृतः अजरोऽमरइतिश्रुतेः शाश्वतश्चासौस्थाणुश्चशाश्वतस्थाणुः सर्वकालसंबंधीसर्वदेशसंबंधीचेत्यर्थः। शाश्वतस्थाणुरित्यत्रचविसर्गरहितएवपाठोभाष्यकृदुक्तकर्मधारयत्वेलात्स्त्रीतीयनेनेनचतुर्थ्यंतकरणेशाश्वतस्थावैइतिभवतिनतुशाश्वतायस्थाणवइतिवोध्यंवरआरोहःआरोहणमस्मिन्नवरारोहः। ब्रह्मप्राप्तानांपुनरावृत्त्यभावात्। नसपुनरावर्ततइतिश्रुतेः। महत्सर्वस्यज्येष्ठयंतपोज्ञानमस्यमहातपाः॥२६॥ सर्वंगच्छतिसर्वगः। सर्वंवेत्तिसर्ववित्भातिसर्वत्रभानुःसर्वविच्चासौभानुश्चसर्वविद्भानुः सर्वज्ञःसन्सर्वत्रसद्रूपेणभासतइतिनामार्थः। अत्रसर्वविद्भानवइतिभवतिनतुसर्वविदेभानवइतिलाघवात्। विषुसर्वतःअंचतिपलापतेविष्वचीनादृशीसेनाजरासंधादीनामनेनविष्वक्से

विश्वयोनिःशुचिश्रवाःअमृतःशाश्वतस्थाणुर्वरारोहोमहातपाः।२६। सर्वगःसर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनोजनार्दनः॥ वेदोवेदविद्यंगोवेदांगोवेदवित्कविः।२७॥

विद

नः पुंवद्भावेतडीवृत्तिरत्रौतन्निमित्तककार्यनिरत्तेःसाधुता। जनानृदस्यूनृअर्दयतिहिनस्तिजनार्दनः। दस्युनाशाज्जनार्दनइत्युद्योगपर्वणि। वेदयतितत्वंज्ञापयतिवेदः। तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः। नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वतेतिभगवदुक्तेः। वेदंसमग्रमर्थतःपाठतश्चवेत्तिवेदवित्। किंविधनेकिमाचष्टेविमघविकल्पयेत्। इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चनेत्येकादशो। सर्वैः अंगैःप्रतीकैःसाधनैःपुराणोक्तैर्वापूर्णःअव्यंगः। वेदाःअंगानिपार्षदप्रायाअस्यवेदांगः। कृत्स्नंचतत्रछंदोभिःस्वरूपमानंसुविस्मिताइतिदशमोक्तेः। वेदान्विंदतिलभतेसादीपनेरितिपुनःवेदवित्। कविःक्रांतदर्शी॥२७॥ ॥९

ण

14

लोकानध्यक्षयति प्रत्यक्षीकरोतीति लोकाध्यक्षः। सुराणामिंद्रादीनां सात्विकानामध्यक्षः प्रत्यक्षः सुराध्यक्षः। तत्रापि कथमत आह धर्मेण भगवद्धर्मेण अध्यक्षः
धर्माध्यक्षः। कृतं कार्यरूपेण कृतः कारणरूपेणाकृतः कृताकृतः। सर्गादिषु पृथक्पृथक् चत्वारः आत्मानः स्वरूपाणि विभूतयोऽस्य चतुरात्मा। ब्रह्मा दक्षादयः काल
स्तथैवाखिलजंतवः विभूतयो हरेस्तानजगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः। रुद्रः कालोंतका
द्याश्च समस्ताश्चैव जंतवः। चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतय इति विष्णुपुराणे। व्यूह्यात्मानं चतुर्धैवं वासुदेवादिनामभिः। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन इ
ति व्यासवचनात् चतुर्व्यूहः। वासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धसंकर्षणा वासुदेवादयः। चतस्रो दंष्ट्रा अस्य चतुर्दंष्ट्रो नसिंहविग्रहः। चतुर्भुजः स्पष्टः॥२८॥ प्रकाशैकरसत्वात्

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः॥ चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः॥२८
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः॥ अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः॥२९

भ्राजिष्णुः। श्यामत्वादिना संतं भ्राजनशीलो भ्राजिष्णुः अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिरित्युद्योगपर्वोक्तेरिति
तु भक्ताः। भुज्यते भोजनं भोग्यरूपः पदार्थः भुंक्ते भोक्ता सहिष्णुः सहनशीलः। न सहते भक्तानां पीडामसहिष्णुरिति भक्ताः। एकतो धावने चक्रमेकतो हरिवाहनम्। ए
कतो विष्णुदूताश्च वैष्णवे चार्दिते मयेति यमवचनात्। हिरण्यगर्भरूपेण जगदादौ जायते जगदादिजः। अनघो निष्पापः। विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभि
र्विजयः। जेता सर्वोत्कृष्टः विश्वश्चासौ योनिश्च पुनर्विश्वयोनिः। पुनःपुनर्वसति तत्तदवतारेषु पुनर्वसुः॥२९॥ ॥ ९ ॥ ९

इंद्रमुपगतोनुजत्वेन उपेंद्रः।ममोपरि यथेंद्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः।उपेंद्र इति कृष्ण त्वां गास्यंति भुवि देवता इति हरिवंशे।बलिं वामनरूपेण याचितवान् वामनः
।स एव जगत्त्रयं क्रममाणः प्रांशुरभूदिति प्रांशुः।तोये तु पतिते हस्ते वामनोभूदवामनः।सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः।भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चंद्रादि
त्यौ च चक्षुषी। इत्यादिना विश्वरूपं दर्शयित्वा तस्य विक्रमतो भूमिं चंद्रादित्यौ स्तनांतरे अधः प्रक्रमप्राणस्य जानुमूले व्यवस्थितावित्यादिना प्रांशुत्वं हरिवंशे
प्रदर्शितं।न मोघः कदाचित् पुनरमोघः भक्तकल्पवृक्षत्वात् न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न वाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा। तथापि भक्तान् भजते तथा यथा
सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थद इति दशमे।अतिपवित्रत्वात् शुचिः।युधिष्ठिरादीनां सचिव इति वा।पावके शुचिः मास्यमले वानुपधे इत्यमरोक्तेः।उपधामुत्क्रो
चमतिक्रांते असुपधे।यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं।अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिमिति प्रथमे।गोवर्धनोद्धरणादिषु बलवत्वात् ऊर्जितः।ऊर्जि
॥उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः।अतींद्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः॥३०॥वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः।अतींद्रियो महामा
बलप्राणनयोः पारिजातहरणादाविंद्रमतिक्रांतोऽतींद्रः।संगृह्णाति भक्तानिति संग्रहः।सृज्यत इति सर्गः कार्यरूपः।एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्माऽनेनेति धृ
तात्मा।स्वे स्वे अधिकारे प्रजा नियमयतीति नियमः।अंतर्यच्छति सर्वांतर्यामित्वाद्यमः।३०।अज्ञातत्वेन वेदनार्हत्वात् वेद्यः।विद्याः सर्वा अधीते वैद्यः।सदा योगीव सदा यो
गी।सर्वक्रियाकर्तृत्वेऽपि वस्तुतोऽकर्तृत्वात्। वीरान् दैत्यान् हंतीति वीरहा।मायाः भगवद्विद्यायाः धव ईशो माधवः।मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्।तस्मान्मा
धवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः इति हरिवंशे।यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति तथाऽयमपीति भाष्योक्तेः मधुरसविसर्गांतः पाठो भाति।सविसर्गपाठे तु वप्रीत्यु
त्पादकः।इंद्रियागोचरत्वादतींद्रियः।मायाविनामपि मोहकारिणी महती मायाऽस्य महामायः।मम माया दुरत्ययेति भगवदुक्तेः।महती माया कृपाऽस्येति भक्ता
मायादंभे कृपायां चेति विश्वः।अहो बकीयमित्यादिना परावधिष्वपि कृपावगमात्।महानुत्साहोऽस्य महोत्साहः।महद्बलं पूतनादिवधे बालरूपस्याप्यस्य महाबलः॥३१॥

15

महतीबुद्धिरस्यमहाबुद्धिः।महत् अविद्यालक्षणंवीर्यमस्यमहावीर्यः।महत्यः शक्तयोऽस्यतत्तत्कार्यानुगुणाः महाशक्तिः।महतीद्युतिः कांतिरस्यमहाद्युतिः।इदंतत्
दितिनिर्देश्यंवपुः स्वरूपमस्यअनिर्देश्यवपुः सर्वबाधावधित्वेनैवतत्सिद्धेः।ऐश्वर्यलक्षणाश्रीर्नित्यमस्यास्तिश्रीमान् पुनः।अमेयःचिदविषयःचिद्रूपत्वात् तेनाद
श आत्मासर्वप्रत्यग्रूपत्वात् अमेयात्मामहांतमद्रिंगोवर्धनंमंदरंवागोक्षणेऽमृतमथनेबाधतवान्महाद्रिधृक्।यत्रश्रीमदाचार्यभाष्येटीका   तेरेचधधातुनाविग्रहंदर्शयित्वाकांतमेवमूलव्याख्यानयोः   पठ्यतेअभियुक्तपाठोऽपिक्रांततयैवोपलभ्यतेननुतांततयातेनेदमार्थिकार्थप्रदर्शनंनतुनाम्निधधातोःप्रवेशःकिंतुमहा
द्रोधृस्नोतिप्रगल्भतेमहाद्रिधृक्।ञिधृषाप्रागल्भ्येक्विप्।क्विन्प्रत्ययस्येतिकुत्वंक्विन्प्रत्ययोयस्मात्क्रियतेकस्माचित्तस्यकवर्गोतादेशइतिव्याख्यानेनक्विंनविना

महाबुद्धिर्महावीर्योमहाशक्तिर्महाद्युतिः।अनिर्देश्यवपुःश्रीमानमेयात्मामहाद्रिधृक् ३२॥ महेष्वासोमहीभर्त्ताश्रीनिवासःसतां
गतिः।अनिरुद्धःसुरानंदोगोविंदोगोविदांपतिः।३३॥

नाऽपिकुत्वस्वीकारात् महाद्रिधृषेइतिचतुर्थ्यंतं॥३२॥महानिष्वासःइषुक्षेपोधनुर्वास्यमहेष्वासः।महींबिभर्त्तिमहीभर्त्ता।श्रीःलक्ष्मीःतस्याःनिवासःश्री
निवासः सतांसज्जनानांगतिःप्राप्यःसतांगतिः।नकेनापिशत्रुणाक्वापिनिरुद्धःअनिरुद्धः।सुरान् आनंदयतिसुरानंदः।गोविंदःनष्टांवैधरणींपूर्व
मविंदंपदगुहागतां।गोविंदइतितेनाहंदेवैर्वाग्भिरभिष्टुतइतिमोक्षधर्मेषुगवादिषुविंदेःसंज्ञायामितिसाधुता।अहंकिलेंद्रोदेवानांत्वंगवामिंद्रतांगतः।गो
विंदइतिदेवास्त्वांस्तोष्यंतिभुविशाश्वतमिति·गौरेषाभवतोवाणीतांचवेदयतेभवान्।गोविंदस्ततोदेवमुनिभिःकथ्यतेभवानितिचहरिवंशे।एतदनुसा
रेतुइषोदरादित्वं·गोर्वेदवाणीतद्विदांपतिर्विशेषेणपालकोगोविदांपतिः॥३३॥ १५

म्रियंते दुष्टा अनेन मरीचिः मृङ् प्राणत्यागे औणादिक ईचिः। जिघांसयैनमासाद्य घनत्वं यस्मिन्नोपतंगवदिति दुष्टान् प्रकृ सदृशामोक्तेः। दमयति दुष्टान् दमनः श्रुद्धत्वाद्
सइव हंसः सदसद्विवेचने क्षीरनीरविवेचको हंस इव वा। हंति संसारबंधं वा। भवेद्दर्णागमाद्धंसः इत्यभियुक्तोक्तेर्हनधातो रूपं। अहं स इति भावितो हंस इति तु श्रोतरीतिः
तत्र परोक्तवादत्वाद्याकारलोपोद्रष्टव्यः। सुपर्णः पक्षी सइव सुपर्णः द्वासुपर्णेति मंत्रवर्णात्। भुजगोत्तमः शेषरूपत्वात्। हिरण्यवत्प्रकाशमानो हिरण्यं ब्रह्मांडं नाभौ
दरेऽस्य हिरण्यनाभः हिरण्यगर्भरूप इति वा। सुष्ठु तपोऽस्य नरनारायणरूपस्य सुतपाः प्रजानां प्रद्युम्नादीनां पतिः प्रजापतिः पुनः प्रजास्यास्तेन तौजन इत्य
मरः। मरीच्यादिरूपत्वाद्वा॥ ३४॥ नास्ति मृत्युर्यतः अमृत्युः सर्वं पश्यति सर्वदृक् हिनस्ति सिंहः दंतवक्त्रादिदुष्टमारकत्वात्। सिंह इव पराक्रमशालीवा॥ इति द्वितीयं
शतं॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः। हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः॥ ३४

पद्ममिव वर्तुला नाभिर्यस्य सः पद्मनाभः पुनः २

अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः। अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा॥ ३५॥

संधाता संधिकर्ता युधिष्ठिरदूतरूपत्वात्। तथाप्य संधिमान् लोकावाच्यतार्थमेव दौत्यकरणात्। भक्तानां करणे स्थिरत्वात् स्थिरः। अत इवाजं पुनः अजनामेकानित्यादिमं
त्रे छगरूपत्वोक्तेः। अजति क्षिपति शिशुपालवधाय चक्रमित्यज इति तु भक्ताः न द्वी भावप्रसंगान्न सम्यक्। यत्तु छागवाचिन्यजशब्दे वात्रापि वा भावाभावः समाधे
य इति तेरुक्तं तद्रूढेषु युक्तं न यौगिकेषु। प्रकृते तु रूढिमूलकगौणीवृत्तिरिति ध्येयं। दुःखेन मर्षितुं सोढुं शक्यो दुर्मर्षणः। देवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुरगैश्च पः। न सोढुं समरे श
क्तं न बुध्यसि केशव मित्युद्योगपर्वणि। शास्ता दुष्टानां दंडकरः विश्रुतः शास्त्रप्रसिद्ध आत्मा विराड्देहोऽस्य विश्रुतात्मा। सुरारीन् नरकाद्यसुरान् हंति सुरारिहा॥ ३५॥

16 गणत्सुपदिशतिभक्तियोगमुद्दिश्यार्जुनोप्रतिगुरुः। उपदेष्टृणामपिमध्ये श्रेष्ठत्वाद्गुरुतमः। धत्तेसर्वंधाम। परंब्रह्मपरंधामेतिवचनात। सत्यस्त्रिकालाबा
ध्यः सत्यपराक्रमः अप्रतिहतसामर्थ्यः। नितरांमिषतिपश्यतिनिमिषः। अतएवानिमिषः अक्षिपक्ष्मवतोहिकदाचिद्दर्शनमदर्शनंचनास्यनदितिसर्वदादर्शी
नमेवयुक्तं स्रक्वैजयंतीसास्याऽस्तिस्रग्वी। विस्रष्टभगदत्तेननतदस्त्रंसर्वघातिवै उरसाप्रतिजग्राहपार्थंसंरक्ष्यकेशवः। वैजयंत्यभवन्मालानदस्त्रंकेशवोरसी
तिद्रोणपर्वणि। वाचोवेदरूपायाःपतिः वाचस्पतिः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसत्वविधानात्षष्ठ्याअलुक्। अतएवोदारामहतीबुद्धिरस्यउदारधीः उदारोदात्तमहतो
रितिविश्वः। वाचस्पतिरुदारधीरित्येकंनामेत्याचार्याः। वाचस्पतपउदारधियेइतिचतुर्थ्यंतं।३६॥ ॥अग्रेग्रामादौनीपनेपूज्यतेअग्रणीः। धातूनामनेकार्थत्वान्नवा

गुरुर्गुरुतमोधामसत्यःसत्यपराक्रमः॥ निमिषोऽनिमिषस्स्रग्वीवाचस्पतिरुदारधीः।३६॥
अग्रणीर्ग्रामणीःश्रीमान्न्यायोनेतासमीरणः। सहस्रमूर्धाविश्वात्मासहस्राक्षःसहस्रपात्।३७॥

हुलकालकालकर्मणिष्वित्युः। भविष्यतांवर्तमानांचभूतानांचैवभारत। सर्वेषामग्रणीर्विष्णुःसेव्यःपूज्यश्चनित्यशइतिमोक्षधर्मेषु। ग्रामंमथुरास्यंसमूहंनयतिप्राप
यतिद्वारकांग्रामणीः। श्रेष्ठोवा। ग्रामणीर्नापितेपुंसिश्रेष्ठेग्रामाधिपेत्रिषुस्यमरः। ऋत्वः सामानिपजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिमुक्ताश्रीरस्यास्तिश्रीमान्
पुनः नितरामीयतेगम्यतेश्रुतिस्मृतिपुराणतात्पर्यविषयतयान्यायः। नयतिप्रापयतिकर्मफलंनेता। एषतएवग्रामनीरितिश्रुतेः सम्यगीरणंनाशनमस्य
समीरणः। सहस्रमूर्धाविराड्रूपेण। विश्वस्यात्मास्वरूपंविश्वात्मा। सर्वाधिष्ठानत्वात्। सहस्राअक्षीणिअस्यसहस्राक्षः। सहस्रंपादाअस्यसहस्रपात। संख्या

विष्णुसहस्रनामभाष्यं॥ १८

१६

आवर्त्तते धर्मरक्षार्थं पुनःपुनः संभवति आवर्त्तनः।निवृत्तः परमवैराग्यशाली आत्माचित्तमस्य निवृत्तात्मा यस्येंद्रियं विमथितुं कुहके न शोकु रित्युक्तेः।अनिवृत्ताः [redacted]
पतिभिर्वार्यमाणा अपि न निवृत्ताः व्रजसीमंतिन्यस्तासु आत्माचित्तमस्येति भक्ताः।संवृतो योगमायायाः छादितः।नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इत्युक्तेः [redacted] संप्रमर्दपतिदुष्टान् संवर्त्तयनिस्सूर्यरूपेण अहः संवर्त्तकः वहति हुतं हविर्देवान् अग्निरूपेण वह्निः।अग्निमुखा वै देवा
इति श्रुतेः न विद्यते इलाः स्य अनिलः।कंसं निर्जित्य उग्रसेनायैव पृथ्वीदानात् रुक्मिणीगतचित्ततया न इलति स्वपितिति वाइलस्वप्नक्षेपणयोरिति धातुः।तथाह मयि ते मच्चित्तो
निद्रां च न लभे निशासुक्तेः धरतीति धरो धरएवाधरो धरणी धरोनंतरूपेण वराहरूपेण वा।॥२८॥शोभनः सर्वानभ्यतानिवारकः प्रसादोऽस्य सुप्रसादः।किमलभ्यं भगवति मन्त्रे

आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः॥२८॥
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः॥

आनिकेतन इत्युक्तेः प्रसन्नो भक्तापराधैरकलुषितआत्माचित्तमस्य प्रसन्नात्मा।विश्वस्मिन् धृष्णोति प्रगल्भते विश्वधृक्।विश्वधरणा द्विश्वधृगिति भाष्येतु आर्थि
काभिप्रायेण सर्वेषु पुस्तकेषु शिष्टेष्वविश्वधृगित्येव पाठात्।विश्वं भुनक्ति पालयति विश्वभुक्।विविधं भवति विभुः।सत्करोति पूजयति धर्मरक्षार्थं गोब्राह्मणान् सत्क
र्त्ता।सत्कृतः पूजितैरपि पूजितः।न्याप्यकर्मभिरेव साधोति परकार्यं साधु जनानां संहारसमये हुते अपनपनि जहुः।पृषोदरादिः पीत्वा गंगां जह्नो यस्माज्जह्नुरिती
रितइति पौराणिकाः।इदं च सर्वाःश क्तःपरस्तन्निष्ठा भगवत एवेति सिद्धांताभिप्रायेण योज्यं॥

तस्मा

आ४ नी२ नराणामयन्

17 नारायणः नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः। तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृत इति महाभारते। नं यस्मात्तस्मान्नारायणनाराणामयणः स्मृत इति ब्रह्म
वैवर्त्ते। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति मानवे। नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय मं
त्रं। अत एव तु भव्यमतयो यतयोऽस्तरागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुरिति नारसिंहे। नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन इति व्यासः। ३९॥ न संख्येयः कथ
नीयः शब्दागोचरत्वादसंख्येयः। अप्रमेयः फलाव्याप्त्या वृत्ता दृशः त्मास्य अप्रमेयात्मा विशिष्यते सर्वेभ्योऽतिरिच्यते विशिष्टः। शिष्टं वेदोक्तं कर्म करोतीति शिष्ट
कृत्। शिष्टान् करोति पालयति वा। सामान्यार्थो धातुर्विशेषपरो दृष्टः कुरु काष्ठानीत्याहरणे यथेत्यपि भाष्ये अशिष्टान् विशिष्टान् करोतीति तु भक्ताः। अ

सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः। ३९॥ असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः। सिद्धार्थः सिद्धसं
कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः। ४०॥ वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः। वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः॥४१॥

विष्णु

पिबेत् शुद्धाचार इति वचनात्। शुचिः शृंगार इव पुनः शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृंगारे आषाढे पोः सिते ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमंत्रिणीति विश्वः। सिद्धोऽर्थो
र्थ्यमानोऽस्य सिद्धार्थः। सिद्धः संकल्पोऽस्य सिद्धसंकल्पः। सिद्धिं मुक्तिं ददातीति सिद्धिदः। सिद्धिं त्रैवर्गिकमपि फलं आनुषंगिकतया साधयतीति सिद्धिसाधनः। ४०॥
वृषो धर्मस्तद्रूपं अहः द्वादशाहादिः तदस्यास्तीति वृषाही। वर्षति कामान् वृषभः। वेवेष्टि पादविक्रमणेन पुनर्विष्णुः। वृषो धर्म एव सोपानपर्व यस्य प्राप्तोर्वृषपर्वा।
वृषो धर्म उदरेऽस्य वृषोदरः। दैत्यवधादिकमपि साधुरक्षणाभिप्रायेणैव भगवता कृतं न तु दैत्यद्वेषेणेति तत्र तत्र प्रतीतेः। वर्धयतीति भक्तैः कृतमल्पमपि
वर्धनः। किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तमिति दशमे। स्वदत्तं किंचिदपि उरु करोतीत्यर्थः। स्वैर्भक्तैर्दत्तं स्वप्रपंचरूपेण वर्धमानः। एवमपि विविक्तः पूतः। विविक्तौ
पूतविजनाविति कोशात्। श्रुतीनां सागर इव श्रुतिसागरः। श्रुतिकारणत्वात् श्रुतितात्पर्यविषयत्वाच्च॥४१॥ १७

शोभनाभुजाअस्यसुभुजः।दुःखेनहृदयेधार्यतेमुमक्षुभिर्दुर्धरः।प्रशस्तावागस्यास्तिवाग्मी।महानिंद्रोमहेंद्रः।वसुधनंददातिवसुदः।दीप्यमानेवस्वपिसएवेतिपुनर्वसुरितिभा
ष्ये।तत्रपुंस्त्वमार्षंवसतिनिलंमथुरायांवसुर्वा।नैकानिरूपाण्यस्यनैकरूपः।बृहद्वसुधातलंबिभ्रद्यज्ञवराहरूपमस्यबृहद्रूपः।शिपिःपशुस्तत्रयज्ञरूपेणविष्टःप्रतिष्ठि
तःशिपिविष्टः।यज्ञोवैविष्णुःपशवःशिपिर्यज्ञएवपशुषुप्रतितिष्ठतीतिश्रुतेः।शेत्याच्छ्रयनयोगाच्छशीतिवारिप्रचक्षते।तस्यानाड्गसणाच्चैवशिपयोरश्मयोमताः।
तेषुप्रवेशाद्विश्वेशःशिपिविष्टइहोच्यतइतिपुराणे।प्रकाशयतिप्रकाशनः।४२।ओजःप्राणबलंतेजःप्रतापःद्युतिर्देह[redacted]कांतिः।ताःधरतिओजस्तेजोद्युति
धरः।ओजःतेजःइतिनामद्वयंबलंबलवतांचाहंतेजस्तेजस्विनामहमितिभगवद्वचनात्इत्यपिभाष्ये।तत्रविभागस्तेवाद्दि।प्रकाशतइतिप्रकाशस्त्मादृगा

सुभुजोदुर्धरोवाग्मीमहेंद्रोवसुदोवसुः।नैकरूपोबृहद्रूपःशिपिविष्टःप्रकाशनः ४२ ओजस्तेजोद्युतिधरःप्रकाशात्माप्रतापनः
ऋद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ४३ अमृतांशूद्भवोभानुःशशबिंदुःसुरेश्वरःऔषधंजगतःसेतुःसत्यधर्मपराक्रमः ४४

त्माविग्रहोस्यप्रकाशात्मा।सवित्रादिभिर्विभूतिभिःप्रतापयतिप्रतापनः।ऋद्धःपरिपूर्णः।स्पष्टमक्षरंप्रणवरूपंवाचकमस्यस्पष्टाक्षरः।मंत्रंवोध्यत्वान्मंत्रः।
मंत्रपतिवामंत्रयंतेचकस्मिंश्चिन्नेत्रिभिश्चोद्भवादिभिरितिद्दशमे।तापत्रयार्कसंतप्तानांचंद्रस्यांशुरिवाह्लादकश्चंद्रांशुः।भास्करस्येवद्युतिरस्यभास्क
रद्युतिः।४३।।उद्भवत्यस्मादुद्भवः।अमृतांशोश्चंद्रस्यउद्भवःसमुद्रमथनेनचंद्रोत्पादकःअमृतांशूद्भवः।भातिभानुः।शशइवबिंदुर्लांछनमस्यशशबिंदुः
सइवसर्वौषधिपोषकः।पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकइतिभगवद्वचनात्।सुराणांदेवानामीश्वरःसुरेश्वरः।संसाररोगनिवर्तकत्वादौषधं
जगतःसेतुरिवजगतःसेतुः।एषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायेतिश्रुतेः।सत्याःधर्माःज्ञानादयोगुणाःपराक्रमश्चास्मिन्नसत्यधर्मपराक्रमः।।४४।।

भूतभव्यभवन्नाथः स्पष्टः। पवनः वायुरिव पवनः पवतामस्मीतिवचनात्। पावयते पावनः भीषास्माद्वातः पवत इति श्रुतेः। अनान् प्राणानात्मत्वेन लातिगृह्णा
तिअनलः सकलजीवनिकायरूपः जीवपरमात्मनोरभेदात्। अनलोऽग्निरिवे तिवा। भक्तानां कामान् तत्तद्विषयाभिलाषान् स्वस्वरूपप्रदानेन हंतीति काम
हा। कामं प्रद्युम्नं करोतिकामकृत्। कांतः सुंदरः कांतोऽस्मनिप्रियेचारावित्तिविश्वः काम्यते मुमुक्षुभिरपि कामः। कामान् प्रकर्षेण ददातिकामप्रदः। प्रकर्षे
णदिव्यरूपतया भवति प्रादुर्भवति पुनः प्रभुः। तमद्भुतं वालकं भुजे त्वरण मितिदशमोक्तेः॥ ४५॥ युगादियुगारंभं करोतियुगादिकृत्। इतिनाम्नां तत्तोयं श

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः। कामहा कामकृत्कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ४५
युगादिकृद्युगावर्त्तो नैकमायो महाशनः। अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ४६

तंविवृतं। युगानिकृतादीन्यावर्त्तयतिकालात्मनायुगावर्त्तः। नैकमायो [redacted] बहुमायः इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इतिश्रुतेः प्रतिजीवमविद्याभेदाभ्युप
गमात्। महदशनमस्यमहाशनः। यस्यब्रह्मचक्षत्रं चोभेभवतओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनमितिश्रुतेः। अदृश्यो ज्ञानेंद्रियाणामत्रहेतुः अव्यक्तरूपः सच्चि
दानंदरूपः कारणरूपो वा। व्यक्तरूप इति वाच्छेदः। तत्रस्थूलरूपो पीत्यर्थः। सहस्राणि असुराणां जयतिसहस्रजित्। एवमनंतजित्॥ ४६॥

इष्टः परमानंदरूपत्वात्सकलेच्छाविषयः सर्वैः पूजित इति वा। इष्ट इच्छायां पञ्चदेवपूजासंगतिकरणदानेष्विति धातुभ्यां इष्टशब्दो व्युत्पत्तेः। सर्वान्तर्यामित्वाद्विशिष्टः
शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति भगवद्वचनात्। शिखंडो मयूरपिच्छं सोऽस्यास्ति गोपवेषधारित्वात् अलंकारशिरोमणित्वेन शिखं
डी। नह्यति भूतानि मायया नहुषः। वर्षति कामान् वृषः। वृषो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत। नैघंटुकपदाख्याने वृषिर्मां वृषमित्युतेति महारणोते। भक्तानां
क्रोधं हंतीति क्रोधहा। असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत्। कार्यमात्रस्य कर्तृत्वात्कर्त्ता। क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्त्ता छेदक इत्येकं वा नामेति भाष्ये इदं च विभागसं

इष्टोऽविशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः। क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता विश्ववाहुर्महीधरः ४७
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः। अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ४८

वादि विश्वे त्रैलोक्यवर्त्तिनो वाहवोऽस्य विश्ववाहुः। महीं पूज्यां धरतीति महीधरः। ४७॥ भक्तेभ्यः कदापि न च्युतः अच्युतः। न स्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यती
ऽति वचनात्। उक्तैर्गुणैः प्रसिद्धत्वात् प्रथितः। प्रकर्षेण मिति शब्दायते पुनः प्राणः मेघगंभीरया वाचेति दशमोक्तेः। प्राणान् ददाति भक्तरक्षणार्थं पुनः प्राण
दः। भक्तरक्षणतत्परः इ[redacted]त्यर्थः। वासवइंद्रस्तस्यानुजो वामनावतारे। सरसामस्मि सागर इति भगवद्वचनात् अ
पांनिधिः[redacted] अपांनिधय इति चतुर्थ्यंतं अज्ञातस्य सतः प्रपंचोपादानत्वादधिष्ठानम् प्र
मत्तः तत्तत्कालिक तत्तत्कर्मसु न प्रमत्तः। स्वेमहिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठा संजातास्येति वा ४८

19

स्कंदति वा पुरूपेण शोषयति स्कंदः।स्कंदस्य वा पोषे धरः स्कंदधरः।धुरं जगदुत्पत्त्यादिरूपां वहति धुर्यः।वरान् अभिमतान् पदार्थान् ददाति वरदः।वायुवद्गवह्वाह
नं गरुडरूपमस्य वायुवाहनः।वसुदेवापत्यत्वाद्वासुदेवः।बृहंतो भानवोऽस्य चंद्रसूर्यरूपस्य बृहद्भानुः।आदिः कारणं स तु देवः क्रीडादिमान् आदिदेवः।पुराति
शत्रूणां दारयति पुरंदरः।वाचंयमपुरंदरौ चेति साधुः।४८।न शोकोऽस्मात् अशोकः।तारयति भक्तान् तारणः।तारयति द्वेष्टॄनपि शिशुपालादीन् तारः।पराक्र
मवत्वात् शूरः।शूरस्यापत्ये शौरिः।व्यवहितमप्यपत्यं भवतीति सिद्धांतात् जनानामीश्वरो जनेश्वरः।अनुकूल एव सर्वेषां आत्मरूपत्वात् अनुकूलः।शतनामाव
र्त्ताः प्रादुर्भावा अस्य शतावर्त्तः।पद्मं हस्तेऽस्यास्तीति पद्मी अपरेण धुतानमम्बुजमिति श्रीभागवते।पद्मनिभे ईक्षणे अस्य पद्मनिभेक्षणः॥ ५०॥ पद्मस्येव पद्म
नाभिः कर्णिकातत्समता

स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः।वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ४९ अशोक
स्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः।अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ५० पद्मनाभो
रविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् महर्द्धिरृद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ५१

नाभः पुनः अरविंदे इवाक्षिणी अस्य अरविंदाक्षः।पद्मे हृदयपद्मे गर्भ इव तन्मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः।शरीराणि बिभर्ति अन्नरूपेण पोषयति प्राण १९
रूपेण धारयति वा शरीरभृत्।महती ऋद्धिरस्य महर्द्धिः।प्रपंचरूपेण वृद्धत्वात् ऋद्धः।वृद्धः पुरातन आत्माऽस्य वृद्धात्मा।महांति अक्षाणि इंद्रिया
ण्यस्य महाक्षः।अक्षो बिभीतकतरुः पाशकोऽक्षस्तमिंद्रियमिति कोशात्।गरुडो ध्वजेऽस्य गरुडध्वजः।चक्रपाणिवत्सर निपातः।गरुडो ध्वजोऽस्येति वा
५१

नतुल्या उपमाऽस्य अतुलः। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इति भगवद्गीता। शीर्यन्ते शराणि शरीराणि तेषु प्रत्यगात्मतया भाति शरभः। बिभेत्यस्मात्सर्वः भीमः भीमा
दयोऽपादान इति साधुः। समयं जननादीनां जानाति समयज्ञः। समं समत्वं यज्ञोऽस्य वा समत्वमाराधनमच्युतस्येति प्रह्लादोक्तेः। हविर्हरति गृह्णाति हविर्हरिः अ
हं हि सर्वयज्ञानां भोक्तेति भगवद्वचनात्। अथ वा हवी रूपत्वाद्धविः तच्चासौ हरिः सर्वपापहरत्वात् हविर्हरिः। सर्वैर्लक्षणैः प्रमाणैर्ज्ञापमानैर्लक्षणं ज्ञानं तत्र
साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयत्वात्। लक्ष्मीर्नित्यमस्यास्तीति लक्ष्मीवान् नित्ययोगे मतुप्। समितिं संग्रामं जयतीति समितिंजयः॥ ५२॥ वि

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः। सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिंजयः ५२
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः। महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ५३

गतः क्षरो नाशोऽस्माद्विक्षरः। रोहितो मत्स्यवपुर्धरत्वात्। मार्ग्यते अन्विष्यते मार्गः। हेतुः निमित्तोपादानोभयरूपः। दमेन प्राप्या दामा उदारा उत्कृष्टा मतिर्यद्विषया दा
मोदरः पृषोदरादिः। दमाद्दामोदरं विदुरिति महाभारते। तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे। ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबंधनादिति ब्रह्मपुराणे। सर्वान् स
हते अभिभवति सहः। महीं गिरिरूपेण धरति पुनर्महीधरः। महान् भागो भाग्यमस्य महाभागः। वेगवान्। अनेजदेकं मनसो जवीय इति श्रुतेः। अमितमशन
मस्य सर्वसंहर्तृत्वात् अमिताशनः ५३

20

उद्भूतो भवान् संसारात् उद्भवः क्षोभयति क्षोभणः प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः क्षोभयामास भगवान् सर्गकाले स्वयेच्छयेति विष्णुपुराणे। दीव्यति क्री
डादि करोतीति देवः। श्रीर्विभूतिर्जगद्रूपा उदरे ऽस्य श्रीगर्भः परमश्चासावीशनशीलश्च परमेश्वरः साधकतमं करणं। अनन्यथासिद्ध नियतपूर्ववर्त्ति कारणं।
धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता। विकरोतीति विकर्त्ता। दुर्विज्ञेयत्वात् गहनः। गूहति संवरणोति स्वरूपं गुहः। ५४। संविद्रूपत्वाद्व्यवसायः। व्यवतिष्ठते जगद
स्मिन् व्यवस्थानः। संतिष्ठते समाप्तं भवत्यस्मिन् संस्थानः। स्थानं वैकुंठादि भक्तेभ्यो ददातीति स्थानदः। नानाकर्मकर्तृत्वे ऽपि स्वरूपतो ध्रुवः। पराऋ
द्धिरस्य परर्द्धिः स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वात् परमस्पष्टः। परमानंदत्वात्तुष्टः [redacted] पूर्णत्वात्पुष्टः। शुभं सर्वेषां सर्वार्थदं ईक्षणं यत्त्वदर्शकं पद्धिषयं वा शुभेक्षणः ५५

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः। करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ५४ व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः
परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ५५ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयो ऽनयः। वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ५६

रमंते योगिनो ऽस्मिन् रामः। रमंते योगिनो नंते सत्यानंदे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत इति पुराणे। विरमति जगदस्मिन् विरामः। विग
तरजो ऽस्मात् विरजः ब्रह्मविशेष्यं। मार्गं पंथानमाचष्टे पुनर्मार्गः। भ[redacted]कैः स्वस्वहृ[redacted]द्रूपेनेतुं शक्यो नेयः। नयति भक्तोपहृतमल्पमपि नयः पत्रं
पुष्पं फलं तोयमिति भगवद्वचनात्। न नयति वहूप्यभक्तोपहृतं अनयः। भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पत इति वचनात्। चतुर्थं शतं। वीरः सुखदानस
त्सदयासु। शक्तिमतां मध्ये श्रेष्ठः शक्तिमतां श्रेष्ठः। धर्ममाचष्टे करोति वा धर्मः। धर्मविस्तुरुत्तमः धर्मविदुत्तमः ॥५६॥ २०

विगताकुंठाप्रतिघातोयेभ्यस्तेषांभक्तानां मपंवैकुंठः।पूरणात्सदनाच्चैवततोसौपुरुषोमतइत्युद्योगपर्वणि।प्ररूपः प्राणः शब्दोवेदरूपोस्य प्राणः प्राणंवेदंददा
तिब्रह्मणेपुनःप्राणदः।योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्माइतिश्रुतेः।प्रकर्षेणनूयतेस्तूयतेप्रणवः वाच्यवाचकयोरभेदात्प्रणवएववा।
प्रणमंतीहपंदेवास्तस्मात्प्रणवउच्यतइतिसनत्कुमारवचनानुसारेणपृषोदरादिः।पृथुर्व्यापकः पृथुराजरूपोवा हिरण्यशब्देनस्वर्णवाचिनाप्रशस्तोलक्ष्यते
सचासौगर्भोर्भकःपुनर्हिरण्यगर्भः।गर्भोभ्रूणेर्भकेकुक्षाविति विश्वः।शत्रूनहंतिशत्रुघ्नः।व्याप्नोतिव्याप्तःकर्त्तरिक्तः।वातिसर्वत्रवायुः।अधःप्रकाशनात्स
मर्थ्यत्वादजमिंद्रियजंज्ञानमस्मिन्नधोक्षजः॥५७॥ऋतुर्वसंतःऋतूनांकुसुमाकरइत्युक्तेः।शोभनंदर्शनमस्यसुदर्शनः कालयतिकालः।कालःकल

वैकुंठःपुरुषःप्राणःप्राणदःप्रणवःपृथुः।हिरण्यगर्भःशत्रुघ्नोव्याप्तोवायुरधोक्षजः ५७
ऋतुःसुदर्शनःकालःपरमेष्ठीपरिग्रहः।उग्रःसंवत्सरोदक्षोविश्रामोविश्वदक्षिणः ५८

पितामहमितिभगवद्वचनं।परमेसर्वोत्कृष्टेस्थानेतिष्ठतिपरमेष्ठीतत्पुरुषेकृतीत्यलुक् अंबांबेतिषत्वं।परिगृह्यतेस्वीक्रियतेमुमुक्षुभिरन्यदेवतात्यागेनप
रिग्रहः।उत्कृष्टंयथातथागिरतिसर्वमुग्रः।उग्रःसदाशिवरूपःसदाशिवनामावा।शिवविष्णुभेदपरवचननिचयात् नामानितवगोविंदेत्युक्तवचनाच्च।सम्यक्कृवस
तितत्तत्कर्मसुतत्तत्कालरूपेणसंवत्सरः देशःकालस्तथाद्रव्यमित्याद्युक्त्वाऋतुर्धर्मश्चपन्नमपइत्युक्तेः।दक्षः अनलसः सत्कर्मसुविश्रामयतिजगत्विश्रा
मःविश्वस्मिन्दक्षिणःविश्वदक्षिणः दक्षिणः सरलोदारपरछंदानुवर्त्तिष्विति विश्वः ५८

21 विस्तार्यते जगदस्मिन् विस्तारः। सर्वत्र स्थितिशीलः स्थावरः आकाशादिपदार्थस्तत्रापि स्थाणुः स्थिरः सद्रूपेण स्थावरस्थाणुरविसर्गमध्यः अत एव स्थावरस्थाण
विरिति चतुर्थ्यंतं। अस्तिभातीत्याद्यभियुक्तोक्तेः प्रमाणं प्रमातासंज्ञं नित्यमपरोक्षं सत्यवादि प्रमात्व घितिविश्वः। बीजमव्ययमित्येकं नाम। बीजायाव्ययायेति चतुर्थ्यं
तं अर्थ्यत इत्यर्थः। नास्ति अर्थः परमार्थोऽस्मात् अनर्थः। प्रपंचस्यावस्तुत्वेनास्यैव परमार्थत्वात्। महान् कोशोऽस्य महाकोशः। महान् कोश आनंदमय इति वा।
महांतः कोशा अस्मिन् वा मुख्यब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात्। महान् भोगः सुखं महाभोगः। भोगः सुखे स्त्र्यादिरिति विश्वः। महांतोऽधना अस्य महाधनः। नि
ष्किंचनजनप्रिय इति तत्र तत्रोक्तेः॥ ५९॥ न निर्विद्यते भक्तकार्येषु अनिर्विण्णः अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः भूः सत्तारूपः। न भवति अभूः इति वा। धर्मस्य यूप इव बध

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययं। अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः। ५९
अनिर्विण्णः स्थविष्ठोभूर्धर्मयूपो महामखः। नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ६०

र्मयूपः यूपे पशुर्बध्यते यथा तथा भवति धर्म इत्यर्थः भगवदधीनो धर्म इति यावत्। श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्युक्तेः भगवतः सर्वांतर्यामित्वाच्च। महान् सर्वम
खापेक्षया अधिकफलदो मखोऽस्य महामखः। नक्षत्राणि नेमयोऽस्य नक्षत्रनेमिः शीतांशुरिति विश्वः स इवाह्लादकः प्रशस्तं नक्षत्रं जन्मकालेऽस्यास्ति नक्षत्री
। धर्मप्रधानो निपुणः सुशीलः सुशीलः प्रियंवदः शास्त्ररतः सुखाढ्यः। स्याद्रोहिणीषु प्रवरः कुलस्य पुमान् विवेकी रतलोलसत्वेतिज्योतिषे। क्षमते स्व
ल्पेनार्चनेनापराधान् क्षमः। अपराधसहस्राणि अपराध[redacted]शनानि च। पमेतैकेन देवेशः क्षमते पूर्णार्चितइति स्कांदे। क्षामः कृशो भक्तदुः
खोपस्थितौ भक्तेन स्मरतः अधमर्णीत्वात्[redacted] ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति पद्गोविंदेति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनमित्युद्योगपर्वणि॥ सम्य २१
गीहनं चेष्टास्य समीहनः ६०

थेनै५

धर्मं गोपायतिधर्मगुप्।धर्मगुपेइतिचतुर्थ्यंतं।धर्मंकरोतिधर्मकृत्।प्रशस्तोधर्मोस्यस्यधर्मी।सत्स्थूलं।असत्सूक्ष्मं।क्षरंविनाशी।अक्षरंअविनाशि।नविज्ञा
ताज्ञातरूपः किंतुज्ञानरूपः अविज्ञाता।अवि नामविरूपमापन्नानांगोपानांज्ञातेतिवा।तस्य तत्कर्मविज्ञायेतिदशमोक्तेः।सहस्राणिअंशवः किरणा अस्यसूर्य
रूपस्यसहस्रांशुः।विशेषेण धत्तेधारयति पोषयतिवाजगत्विधाता।कृतानिपर्याप्तानिलक्षणान्यस्यकृत लक्षणः।युगपर्यायेयोः कृतं गुरोः प्रतीतेतु
कृतलक्षणाऽहतलक्षणाविति चामरः॥६४॥गभस्तयोर श्मयोनेमयस्यगभस्तिनेमिः ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्त्तीत्युक्तेः।सत्वेतिष्ठतिसत्वस्थः
उघमस्यासदालक्ष्मी।रितिवत्सत्वगुणेनप्राप्यइत्यर्थः।नृशब्दलोपेनसत्समासाभामेतिवत्सिंहशब्दोनोच्यतइतिभाष्ये।सिंहइवविक्रमीवा।भूतानांम

धर्मगुप्धर्मकृद्धर्मी[redacted]सदसत्क्षरमक्षरं॥ अविज्ञातासहस्रांशुर्विधाताकृतलक्षणः ६४ गभस्तिनेमिःसत्वस्थःसिंहोभूतमहेश्वरः।
आदिदेवोमहादेवोदेवेशोदेवभृद्गुरुः ६५ उत्तरोगोपतिर्गोप्ताज्ञानगम्यःपुरातनः।शरीरभूतभृद्भोक्ताकपीद्रोभूरिदक्षिणः॥ ६६॥

स्योत्सवस्येश्वरःभूतमहेश्वरः।आदिःकारणभूतोदेवःसकलादिवुध्याखर्थाश्रयःआदिदेवः।अतएवमहान्देवःमहादेवः।देवानामीशःदेवेशः।देवान्विभर्त्ति
देवभृत् गृणातितत्वंगुरुः।देवभृतोगुरुः देवभृद्गुरुः सुराणांदेवताशक्रः।शक्रस्यापिजनार्दनइतिदानधर्मे॥६५॥उत्तरः सर्वोत्कृष्टः।गवांपतिःस्वामी
गोपतिः गोपायतिगोप्ता।ज्ञानेनगम्योनकर्मणाज्ञानगम्यःनकर्मणेति श्रुतेः।पुराऽपिभवत्वात्पुरातनः।शरीर रूपाणिभूतानिविभर्त्तिशरीरभूतभृत्यस्य
पृथिवीशरीरमित्यादिश्रुतेः।भोक्तापालयिता॥ ॥इतिपंचमंशतं॥ ॥कपिःसुग्रीवइंद्रोऽनेनकपींद्रः॥भूरिभ्योदक्षिणाःभूरिदक्षिणः ८६॥ नैमि०

२२

22

यज्ञोपलक्षरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः क्रतुर्धर्मश्च यन्मम इति श्रीभागवताच्च· इज्यते पूज्यते इज्यः। यज्ञ इत्येकं नामेति भक्ताः। यज्ञे राजसूये इज्य इति तदर्थः। महती इज्या
ऽस्य महेज्यः। क्रियन्ते नाना क्रियाः क्रतुः। सततस्थापने सत्रं। सत्रयागरूपो वा। सतां सज्जनानां गतिः प्राप्यः सतांगतिः। सर्वं पश्यति तच्छीलः सर्वदर्शी। विशेषेण
मुक्तो दोषैः आत्मा विमुक्तात्मा। सर्वं जानाति विशेषेण सर्वज्ञः। ज्ञानमुत्तममित्येकं नामेति भाष्ये इत्ति भिन्न ज्ञानरूप इति तदर्थः। ६१॥ शोभनं व्रतमस्य सुव्रतः। स
कृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं ममेति श्रीरामायणे। शोभनं मुखमाननं प्रारंभ उपायो वाऽस्य सुमुखः सूक्ष्मः दुर्विज्ञेयः

यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतांगतिः। सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ६१ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत्। मनोह
रो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ६२ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत्। वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ६३

शोभनो घोषो वज्रोनेन सुघोषः। सुखं ददाति भक्तेभ्यः सुखदः। सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्त्ता। मोहनीनामपि स्त्रीणां मनो हरतीति मनोहरः। जितः क्रोधोऽ
नेन जितक्रोधः। वीराः तत्तत्कर्मसमर्था बाहवोऽस्य वीरबाहुः। विदारयति रिपुवक्षो नृसिंहावतारे विदारणः ६२ स्वमापयति प्रापयति भक्तान् स्वापनः। सुखु अवशः अ
पराधीनः स्वेषां वश इति वा। व्याप्नोति व्यापी। नैकेषां अनेकेषां आत्मा नैकात्मा सकलजीवविविधरूपत्वात्। नैकानि कर्माणि करोति नैककर्मकृत्। वत्सान् राति
ददाति गोगोपीभ्यः वत्सरः। वत्साहरणलीलायां तथा दर्शनात्। वत्सः स्नेहो भक्तेष्वस्य वत्सलः। वत्साः संति चारणीया अस्य वत्सी। रत्नानि उत्कृष्टानि वस्तू
नि गर्भेऽस्य रत्नगर्भः। धनस्येश्वरो धनेश्वरः। अन्नादो वसुदान इति श्रुतेः॥६३॥

सोमंपिबतिसोमपः। रघुनाथादिरूपेणनानायज्ञकर्तृत्वात्। अमृतान्देवान्पातिअमृतपः। सोमःचंद्रवदाह्लादकः। उमातस्मैहैमवतीहरिद्राकीर्त्तिकांतिद्युतिविश्रो
क्तेः कीर्त्तियुक्तइतिवा। पुरून्बहून्जयतिपुरुजित्। पुरवोबहवःसत्तमायेन पुरुसत्तमः वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः। बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमाग
ता इतिभगवद्वचने। विशिष्टोनयोऽस्यविनयः। योवैनकामान्नभयान्नक्रोधान्नार्थकारणात्। अन्यायमनुवर्त्तेतस्थिरबुद्धिरलोलुपइत्युद्योगपर्वणि। जयतिक्रोधा
दीन्जयः। सत्यासंधाप्रतिज्ञाऽस्यसत्यसंधः। नानृतंहिवचोविप्रप्रोक्तपूर्वंमयाऽनघ। भक्त प्रतिज्ञाह्यपिलोकानांसंप्लवोभवेदितिहरिवंशे। विप्रेतिनारदसंबो
धनं। दाशोदानंदाशृदानइतिधातोः तत्रार्होऽयोग्यःदाशार्हः अतःपात्रतरःकोन्यस्त्रिषुलोकेषुविद्यते। कृष्णात्कमलपत्राक्षाद्देवदेवाज्जनार्दनादितिहरिवंशे। दशार्ह

सोमपोऽमृतपःसोमःपुरुजित्पुरु सत्तमः। विनयोजयःसत्यसंधोदाशार्हःसात्वतांपतिः ६७
जीवोविनयितासाक्षीमुकुंदोऽमितविक्रमः। अंभोनिधिरनंतात्मामहोदधिशयोऽन्तकः ६८

वंशोद्भवत्वाद्वादाशार्हः। सात्वतंनामवैष्णवंशास्त्रं सात्वतंपौष्करंचैवतंत्रेद्वेपांचरात्रिकेइतिब्रह्मांडपुराणात्तत्तदाचक्षतेसात्वतोनारदाद्याः। णिजंतात्क्विप् पू
तेषांपतिर्योगक्षेमनिर्वाहकः सात्वतांपतिः सात्वतांपारवविशेषाणांपतिर्वा पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतानां~~नारद~~भवमितिद्वितीयेशुकोक्तेः। सातिःसुखार्थः
सोत्रोहेतुमण्यंतः तस्मात्शः सातपः वासरूपन्यायेनक्विप् सिसात्परमात्मात्वंतेनभक्ताइतित्वनुपसर्गाद्विंपेतिसूत्रेअभियुक्ताः। तसोमत्वर्थइतिभत्वाज्जश्त्वंन। ६७
जीवयतिजीवः विनयवतिविनयितानस्याः साक्षाद्विनयितासाक्षात्स्यैकंमुक्तिंददातिमुकुंदः एषोदृणादिः अमिताविक्रमाअस्यामितिविक्रमः तानिहवाएतानिचत्वारिपं
भांसिदेवामनुष्याःपितरोऽसुराइतिश्रुतेरंभसांदेवादीनांनिधिरिवोपादेयः अंभोनिधिः अनंतेश्रीमतिवल्लभद्रेआत्माचित्तमस्यानंतात्मा। महोदधौशेतेमहोदधिशयः

23

न्ज्ञापते प्रादुर्भवति अश्रुद्धहृदये अज्ञः। महः पूजा तदर्हो महार्ह इति भाष्ये। महानर्हो वा। स्वैर्भक्तैर्भाव्यश्चिंतनीयः स एव स्वाभाव्यः। जिता अमित्रा अनेन न जितामित्रः। प्रकर्षे
णमोदते मोदयति वा प्रमोदनः। आनंदः सुखं एतस्यैवानंदस्यान्यानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः। नंदयति समर्धयति लोकान् नंदनः। स्वयं च समृद्धो ति अतो नंदः। सत्यो ध
र्मोस्य स सत्यधर्मा। दंभादिरहितः। त्रिषु लोकेषु विना क्रमो गमनमस्य त्रिविक्रमः। ६९। महर्षिः कपिलाचार्य इत्येकं नामेति भाष्यकृतः। महानृषिः अतींद्रियदर्शी मह
र्षिः कपिलश्चासावाचार्यश्च कपिलाचार्यः सिद्धानां कपिलो मुनिरिति गीतासु। आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि। स्वयमाचरते [illegible] यस्मात् स आचार्य उदाहृ

अज्ञो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः। आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ६९
महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः। त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत् ७०

त इति स्मृतिः। कृतं जानाति कृतज्ञः। मेदिन्याः पतिर्मेदिनीपतिः। युधिष्ठिरोग्रसेनयोरपि भगवदधीनत्वात्। रामावतारे पृथिवीपतित्वाच्च। त्रीणि पदा
न्यस्य त्रिपदः। त्रिदशानां देवानामध्यक्षः त्रिदशाध्यक्षः। महत् शृंगं प्रभुत्वमुत्कर्षो वा विषाणं वा मत्स्यावतारे स्य महाशृंगः। शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने
क्रीडांबुयंत्रके। विषाणोत्कर्षयोश्चापीति विश्वः। कृतांतं सिद्धांतं करोति कृतांतकृत्। यमं यः कुशलं कर्मणा कृंततीति तथा वा। कृतांतो यमसिद्धांत
दैवाकुशलकर्मस्वित्यमरः ७०

23

महावलो कोत्तरो वराहः महावराहः । गाः विंदति लभते चारयितुं गोविंदः शाश्वतत्वाद् तंतश्च गोविंदो वेदनाद्भवामित्युद्योगपर्वणि । सेनयासुष्ठु पातिसुषेणः सत्यापेतिणिजंतात् प
चाद्यच् उपसर्गात्सुनोतीति [redacted] षत्वमार्षं शोभना सेनास्य वा । कनकांगदं स्वर्णमयं चंपकमयं वा केयूरं तदस्यास्ति कनकांगदी कनकं चंपके स्वर्णे इति विश्वः । गूहितुं सं
वरीतुं योग्यः गुह्यः परमरहस्यरूपत्वात् । श्रोमिदुहि गुहिभ्यः कपच्वक्तव्य इति कपप्र॰ गूहाभिप्रायत्वाद्गभीरः न ह्यस्य कर्हिचिदिति प्रथमस्कंधोक्तेः गहनो दुष्प्रवेशः अभ
क्तैः अवस्थात्रयभाव साक्षित्वाद् गहनो वा । इंद्रियैरग्राह्यत्वा गुप्तः मायाद्येषाम पास्य स्थायन्मां पश्यसि नारदेत्युक्तेः । चक्रगदे सुदर्शन कौमोदक्यौ तयोर्धरः चक्रगदाधरः
७१ विधत्ते भक्तानां हितं वेधाः इति भाष्यकृतं । इदं चार्थिकं नत्वेत द्धामो रूपं दृष्पोदरादित्वकल्पना पत्तेः रूपं तु विध विधाने इत्यस्मादसुनि वो ध्यं । स्वे भक्ताः अंगानी
वास्य स्वांगः । शत्रुभिर्न जितः अजितः भक्तैर्जितो वा । कृष्णो वर्णोस्मै यस्मात्तस्मात् कृष्णोह मर्जुने तिमोक्षधर्मोक्तेः पुनः कृष्णः समर्थत्वात् दृढः । दृढः स्थूलेभ्र शेशक्ते प्रगाढः ३१

महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी । गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ७१ वेधाः स्वांगोजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोच्युतः वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्करा

पिद्ध्यो मत इति विश्वः संकर्षति भक्तदुःखं संकर्षणः । न च्यवंते ऽ पियद् भक्ता महत्यापि प्रलयापदि । अतोच्युतः स्मृतो लोके स एकः सर्वगोऽव्यय इति काशी खंडे । संकर्षणो
च्युत इत्येकं नामेति भाष्ये । वृणुते स्वं प्रापयितुं वरुणः नायमात्माप्रवचनेन लभ्यो न चेज्यया न बहुनाश्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वामि
ति श्रुतेः । वरुणपरेन वरुणलोकोल क्षतेन तत आगतः वारुणः । एवं प्रसादितः कृष्णो भगवान्नीश्वरेश्वरः । आदायागात्स्वपितरं बंधूनां चावहन्मुदमिति वरुण
लोके गत्वा नंदमादाय ततआगमनस्य दशमे उक्तेः वृश्चति संसारं वृक्षः । भक्तकल्पवृक्षो वा व्योम पुष्करमंबरमिति अनेकेषु कंजलं रानिरद्दानि पुष्करमिति च्चार
स्वात् पुरुक्तेः पुष्कशब्दस्य जलवाचित्वादिलाव गमे प्रकृते ऽ पि पुष्करे पुष्कं जलं तत्प्राप्ते उत्सरजन इति प्रकृत्यासज्जले सोऽस्तीत्यावत् । तादृशो अस्तिणी अस्य पुनः ष्करोस्तः
गोप्यारदेत्व पि कृता गति रामता वद्यातेदशाश्र कलिलो जनन संभ्रमात्तं वक्ष्ये नोपमपमावनपास्थितस्य सामां विमोहयति भीर पिपद्धिमेती निकुंसुक्तेः । एवमपिमह
नि
पुर

नामसहस्रटी॰ ६१ ॥

इतंत्रनामसहस्र
नामसहस्रटी॰ ६१

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य [redacted] यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतींगना। भगोस्त्यस्य भगवान्। उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति वि
द्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति पुराणे। ऐश्वर्यं संहारकाले हंतीति भगहा। स्वरूपसुखं नित्यमस्यास्तीत्यानंदी। नंदकास्तु भगं देवविशेषं नेत्रहरणेन हंतीत्यके
रापतिमेसंगहा श्रीमहादेवस्त्वं आनंदयति भगहा नंदी साहुः। कदंबकुसुमोद्भासिवनमालाविराजितः इत्युक्ते वनमाली। व्रीह्यादित्वादिनिः। आपादलंबिनी मालाव
नमालेति कीर्त्यते। हलानि शत्रुविलेखनकराणि आयुधान्यस्य हलायुधः। हलविलेखन इति धातुपाठात्। अदितेरपत्यमादित्यः सूर्य इव पुनः। ज्योतिषां आदि
त्य इव ज्योतिरादित्यः। प्रतापेन च तीक्ष्णेन तरीस्त्राभूर्णतयापि च। उत्तमस्त्वं हि मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकर इति हरिवंशे। आदित्यादपि उज्ज्योतिः आदित्यो ज्योतिः को
टिसूर्याधिकज्योतिः कोटिचंद्राधिकद्युतिः। कोटिकंदर्पलावण्यः प्राणकोट्यधिकप्रिय इति पुराणादिति तु भक्ताः। शिशुपालस्यापराधान् सहते सहिष्णुः पुनः

भगवान् भगहा नंदी वनमाली हलायुधः। आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ७३

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः। दिविस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ७४

अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः। पुत्रस्य तेन वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः इति सभापर्वणि। गतिषु आश्रयणीयेषु सत्तमः गतिसत्तमः ७३। शोभनं धनुः शार्ङ्ग
मस्य सुधन्वा। खंडयति खंडः स परशुरस्य ज्ञामदग्न्याकृतेः खंडपरशुः अखंडपरशुरिति वा। आसमंतात् खंडपरशुर्महादेवोस्य ऐश्वर्यमाधुर्यवशत्वादिति तु भक्ताः।
मल्लानामशनिरित्याद्युक्तेर्भक्तानां सौम्योपि विरोधिनां दारुणः। द्रविणं प्रददाति भक्तेभ्यो द्रविणप्रदः। द्रविणं कांचने वित्ते द्रविणं च पराक्रम इति विश्वः। दिविं स्पृ
शति दिविस्पृक्। वामनावतारे तथा दर्शनात्। सर्वदृक् सर्वविद्यास्वरूपत्वात्सर्वदृक्। व्यासः। कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुं। कोह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारत
कृद्भवेदिति स्मृतेः। वाचस्पतिरयोनिज इत्येकं नामेति भाष्ये। वाचो विद्यायाः पतिः जनन्यां न जायत इति च ७४ ॥

वेदत्रनसमाख्यातानित्रीणिसामानिप्रतिपादकान्यस्यत्रिसामा।सामगापनिब्रह्मविद्रूपेणसामगः एतत्सामगापन्तासत्यइत्यादिश्रुतेः।वेदानांसामवेदोस्मीतिवचना
त्साम।परमानंदरूपत्वान्निर्वाणं अच्युतानंतगोविंदेत्याद्युक्तेर्भेषजं।संसारतारकविद्योपदेशित्वाद्भिषकू भिषक्तमंत्वाभिषजांशृणोमीत्युक्तेः।संन्यासंमोक्षार्थंकरो
तिसंन्यासकृत्।शममाचष्टेसत्यासिभ्यः यतीनांप्रशमोधर्मोनियमोवनवासिनो।दानमेवगृहस्थानांशुश्रूषाब्रह्मचारिणामितिस्मृतिकर्तृरूपेणशमः सुखेषस
क्तत्वात्शांतः।प्रलयेनितरांतिष्ठंतिभूतान्यत्रनिष्ठा।शांतिरविद्यानिवृत्तिः तस्याब्रह्मरूपत्वव्यवस्थापनात्।परंपुनरावृत्तिरहितंअपनंस्थानंपरायणंपुष्टिंगपा
द्वेषनिवृत्तिंददातिशांतिदः।स्रजतिसकलंस्रष्टा।कौमोदतेकुमुदः कौपृथिव्यांवलतिचलतेकुवलंज
ढवहुव्रीहिः ७५ शुभान्यंगान्यस्यशुभांगः शांतिंरागद्वेषनिवृत्तिंददातिशांतिदः।

त्रिसामासामगः सामनिर्वाणंभेषजंभिषक्।संन्यासकृच्छमः शांतोनिष्ठाशांतिः परायणं ७५॥ शुभांगः शांतिदः स्रष्टाकुमुदः कुव
लेशयः।गोहितोगोपतिर्गोप्तावृषभाक्षोवृषप्रियः॥७६।अनिवर्तीनिवृत्तात्मासंक्षेप्ताक्षेमकृच्छिवः श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां

लंतत्रशेतेकुवलेशयः।शयवासवासिष्विलत्लुक्।गोभ्योहितोगोहितः~~गोहितः~~।गोर्भूम्यादेः पतिः गोपतिः।गोपायतिभक्तान्गोप्ता पुनः वृषभोधर्मः सएवाक्षि अ
स्यवृषभेक्षः।धर्माधर्मानुसारेणैवविषमस्त्रष्टत्वात्।वृषोधर्मः प्रियोस्यवृषप्रियः ७६॥ननिवर्त्ततेकर्मणोलोकसंग्रहार्थी अनिवर्तीवर्त्तएवचकर्मणीत्युक्तेः
निवृत्तोविषयेभ्यआत्माचित्तमस्यनिवृत्तात्मा।संक्षिपतिवेदार्थंगीतायांसंक्षेप्तासर्ववेदमयीगीतेत्युक्तेः।क्षेमंकरोतिक्षेमकृत्।स्मृतिमात्रेणपावनत्वात्पुनःशि
वः षष्ठ्यन्तं॥ श्रीवत्साख्यंचिह्नंवक्षस्यस्य श्रीवत्सवक्षाः श्रीर्वसत्यस्मिन्श्रीवासः श्रियः पतिः श्रीपतिः।श्रीमतांविरंच्यादीनामपिवरः श्रीमतांवरः ७७॥

25

ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृतासतामिति श्रुतेः श्रियं ददातीति श्रीदः। तस्या एवेशः श्रीशः। श्रियः शोभाया निवासः श्रीनिवासः पुनः श्रियो निधीयंतेऽस्मिन् श्रीनि
धिः। श्रियः कर्मानुरूपेण विभावयति ददातीति श्रीविभावनः श्रियो लक्ष्म्याः धरः। स्मरतामपि श्रियः करः श्रीकरः अतिशयेन प्रशस्यं निरुपाधिपरमप्रेमगोचरत्वात् सुखं
तच्च परमात्मैवेति सिद्धांतात् श्रेयः। उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता श्रीरस्यास्ति पुनः श्रीमान्। लोकत्रयस्याश्रयो लोकत्रयाश्रयः। ७८॥ शोभना
नि अक्षाणि इंद्रियाण्यस्य स्वक्षः एवं स्वंगः शतमपरिमिता आनंदा अस्य शतानंदः। नंदयतीति नंदिः सर्वधातुभ्य इः। ज्योतिर्गणानामीश्वरः ज्योतिर्गणेश्वरः विजित आत्मा
नेन विजितात्मा नकेनात्मा [redacted] विधेयः कार्य आत्मा विग्रहोऽस्य अविधेयात्मा। विधेयो विनयग्राही स्मरः। विधेय आत्मा चित्तं देहो वास्य विधेयात्मा वा॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः। श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमान् लोकत्रयाश्रयः ७८

स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिर्ज्योतिर्गणेश्वरः। विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ७९

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतस्थिरः। भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ८०

सती कीर्तिरस्य सत्कीर्तिः। छिन्नाः संशया अस्य छिन्नसंशयः ७९ उदीर्णः सर्वतोधिकः। सर्वतश्चक्षुरस्य सर्वतश्चक्षुः। नास्ति ईशोस्य अनीशः न तस्येशे कश्चने
ति श्रुतेः। शाश्वतस्थिरइत्येकं नामेति भाष्ये। सकलकालदेशव्यापीति तस्यार्थः शाश्वतस्थिरायेति चतुर्थ्यंतं शाश्वताय स्थिरायेति वा [redacted] सविस
र्गपाठे रवपरे शरीति वैकल्पिकविसर्गलोपविधानात् भुविशेते सीतान्वेषणे सागरतीरे भूशयः। क्वचित्सच्छ्रवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः। वृक्षमूलाश्रयः
शेते गोपोत्संगोप बर्हण इति दशमोक्तेः श्रीकृष्णावतार एवेदं नामेति तु भक्ताः। भूषयति सर्वं भूषणः नंद्यादिः। भूतिः सत्ताविगतः शोकोऽस्मात् विशोकः श्रो

अर्चींषि संत्यस्य सूर्यादौ विद्यमानानि अर्चिष्मान्। यदादित्यगतं तेजः इत्यादि भगवद्वचनात्। अर्चितः पूजितः सर्वैः कुं भवदस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति भाष्ये। कुंभान्य
स्य संति कुंभोऽर्थः आदिः क्वचिद्बिल्वैः क्वचित्कुंभैः क्वचामलकमुष्टिभिरिस्सुकृत्वा क्रीडाभिश्चेरतुर्वन इति दशमोक्तेरिति भक्ताः। विशुद्ध आत्माऽस्य विशुद्धात्मा। विशो
धणशोधयति पापं विशोधनः। न निरुद्धः क्वचित् पुनरनिरुद्धः। नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धाऽस्य अप्रतिरथः। पः पुनः प्रतिमानेन त्रीन् लोकानतिरिच्यते। तं कृ
ष्णं पुंडरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमानिति युद्धपर्वणि। प्रकृष्टं द्युम्नं धनमस्य प्रद्युम्नः। अमितः विक्रमोऽस्यामितविक्रमः ८१ कालनेमिनामानमसुरं निहतवा

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः। अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ८१
कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ८२

न् कालनेमिनिहा। कालनेमिरिह कंसस्तदवतारत्वादिति तु भक्ताः। विं गरुडं ईरयति पुनर्वीरः शौर्ययुक्तत्वात् शूरस्य वसुदेवस्यापत्यं शौरिः पुनः शूराणाम
पि जनानामीष्टे शूरजनेश्वरः। अथवा पवो लोकस्त्रिलोकस्तस्यात्मा अधिष्ठानं त्रिलोकात्मा। एवं त्रिलोकस्येशस्त्रिलोकेशः। प्रशस्ताः केशाः सूर्यादिसं
क्रांता अंशवोऽस्य केशवः केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति वः। अंशवो ये प्रकाशंते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमा इति महाभारते। को ब्रह्मेति
समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनां। आवां तवांगसंभूतौ तस्मात्केशवनामवानिति हरिवंशे। केशी वा तेन गच्छतोऽस्मात् सर्वथा तु भ्यो वा हुल्लकाद्यपारानो केशिनं
हतवान् केशिहा हरति केरविस्मृतः पापानि हरिः। ८२

26

काम्यत इति कामः स चासौ देवश्च कामदेवः कामान् भक्तानां पालयति कामपालः। एवमपि कामो भिलाषो स्य कामी तदहं भक्त्युपहृतमित्याद्युक्तेः कस्य ब्रह्मणो
प्यंतोस्मात् कांतः। कृतश्चागमो वेदो येन स कृतागमः अनिर्देश्यं ज्ञात्यादिरहितत्वात् इदं तहि सशक्यकथनं वपुः शुद्धस्वरूपमस्य अनिर्देश्यवपुः यतो वाच इत्यादि
श्रुतेः वेवेष्टि कांत्या द्यावापृथिव्यो पुनर्विष्णुः व्याप्येमे रोदसी पार्थ कांतिरभ्याधिका स्थिता। क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंहित इति महाभारते पुनर्वी
रः श्रेष्ठः शुभटो वा वीरश्च सुभटश्रेष्ठ इति विश्वः। गंधर्वाप्सरसो यक्षाः किन्नरोरगचारणाः। नांतं गुणानां गच्छंति तेनानंतो यमुच्यत इति विष्णुपुराणे। धनंजय
त्रिधनं जयोर्जुनः स एव पापमिति तिनध्या। पांडवानां धनंजय इत्युक्तेः ६३ ब्रह्मणे तपः प्रभृतये हितो ब्रह्मण्यः। ब्रह्माणं वेदं करोति ब्रह्मकृत्। ब्रह्मास्र

कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः। अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोनंतो धनंजयः ६३
ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः। ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ६४

ब्रह्म२

ष्टिसमये। स्वस्थाद् देहरिविरं चिहरे तिसंज्ञा धत्त इत्युक्तेः। एवमपि ब्रह्म प्रसन्न मितभेदं पक्तत्ता मात्रमगोचरं वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञित
मिति पुराणे। ब्रह्म तपो विवर्धयति ब्रह्मविवर्धनः। सो तप्यत इत्युक्तेः। ब्रह्म वेदं तत्वं वा वेत्ति ब्रह्मवित्। ब्रह्मणो वेदस्य प्रवर्त्तको ब्राह्मणः शेषेण। स्वाध्यायप्रवच
नेएवेति नाको मौद्गल्य इत्यादिस्मृति वचनेन वेदप्रवर्त्तकत्वावगमात्। ब्रह्मतत्वमस्यास्ति ब्रह्मी ब्रह्मादित्वादिनिः ब्रह्मज्ञो जीवरूपेण तदात्मानमेवावेद
हं ब्रह्मास्मीति श्रुतेः ब्राह्मणाः प्रिया अस्य ब्राह्मणप्रियः घ्नंतं शपंतं परुषं वदंतं यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्यथाऽहं। स पापकृद्ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दं

ब्री२ घश्च न चास्मदीय इत्युक्तेः ६४ २६

महांतः क्रमाः पादविक्षेपा अस्य महाक्रमः। महांति कर्माण्यस्य महाकर्मा। महत्तेजोऽस्य महातेजाः येन सूर्यस्तपतीति श्रुतेः। महांश्चासावुरगश्च महोरगः सर्पाणामस्मि वासुकिरिति गीतास्तु। यथाश्वमेधः क्रतुराडित्युक्तोऽश्वमेधोऽपि स एवेति महाक्रतुः। क्रतुर्धर्मश्च परमपद इत्युक्तेः। महान् यज्वा यागं कृतवान् लोकसंग्रहार्थं महायज्वा। महान् यज्ञो जपयज्ञः महायज्ञः यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीति भगवदुक्तेः। महत् हविः महाहविः ब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तेः ८५। स्तव्यः स्तुतियोग्यः। स्तवः प्रियोऽस्य स्तवप्रियः। स्तूयतेऽनेन स्तोत्रं गुणप्रतिपादकशास्त्ररूपं इत्यर्थः। स्तुतिर्गुणकीर्त्तिक्रिया। स्तोता स्तुतिकर्त्ता त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख इति श्रुतेः। रणः प्रियोऽस्य कौरवपाण्डवानां तु संधिरणप्रियः दुर्योधनं सौवलं च कर्णं दुःशासनं तथा। अघातयित्वा यां चालिन शान्तिर्विघ्नेन मम मेति श्रीकृष्णोक्तेः। अनूनं कल्याणगुणत्वात् पूर्णः भक्तानां कामपूरणशीलत्वात् पूरयिता। पुण्यः चारु पुण्यं तु चार्वपीत्यमरः। पुण्या कीर्त्तिरस्य पुण्यकीर्त्तिः। अनान

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः। महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ८५ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः। पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्त्तिरनामयः ८६ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः॥ ॥ ॥ ९ ९

राधीद्या वा आमयाः संनैत्यस्य अनामयः ८६। मनसो जव इव जवोऽस्य मनोजवः अनेजदेकं मनसो जवीय इति श्रुतेः। तीर्थं स्वस्पर्शेन करोति तीर्थकरः सुहृत्तं मंत्राति मनन्यदेवतं दोर्भ्यां वहत्यां परि रक्ष्यते न यमां। आत्माहितीर्थीक्रियते तदेवमेवं धर्मकर्मात्मक उत्तिष्ठिस्य नदिति दशमे। वसु सुवर्णं रेतोऽस्य वसुरेताः अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति व्यासः। वसूनि प्रकर्षेण ददातीति वसुप्रदः॥ ॥ ९ ॥ ५ ९

27

रू२

यस्याहमनुगृह्णामिहरिष्येतद्धनंशनैरितिनिदर्शमे।वसूनिधनानिप्रकर्षेणददातिपुनर्वसुप्रदःवसुदेवस्यापत्यंवासुदेवः।मायया्ऽत्मनःस्वरूपंछादयतिपुनर्वसुःवसस्य
वि शेषेणसर्वत्रवसुतादद्भुनोस्यपुनर्वसुमनाः।वृक्षार्पणंब्रह्मह्वविरित्युक्तेर्हविः ८७।सतांअस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनेततोविदुरित्युक्तानांगतिःप्राप्यःसद्गतिःस
तीकृतिरस्यसत्कृतिः।सत्समंशातंविरतं।सत्तासर्वत्रप्रतीयमाना्ऽधिष्ठानंपा।सतांभूतिरस्मात्सद्भूतिः।संतोभक्ताःपरायणमभीष्टमस्यसत्परायणः।पराय
ण।नभीष्टस्यात्तत्पराश्रययोरपीतिविश्वः।शूरासेनाऽस्यहनुमत्प्रमुखाशूरसेनः।यदुषुश्रेष्ठोयदुश्रेष्ठः।सतांनिवासःसन्निवासः।शोभनाःयामुनायमुनाती
रोद्भवागोपालाःपरिवेष्टारो्ऽस्यसुयामुनइतिभाष्यकृतः।यमुनायाअदूरभवोदेशोवृंदावनादिरूपःसशोभनो्ऽनेन।यामुनंजलंशोभनमनेनवेतिवाभक्ताः ८८

वसुप्रदोवासुदेवोवसुर्वसु [illegible] मनाहविः ८७ सद्गतिःसत्कृतिःसत्तासद्भूतिःसत्परायणः॥
शूरसेनोयदुश्रेष्ठःसन्निवासःसुयामुनः ८८ भूतावासोवासुदेवःसर्वासुनिलयो्ऽनलः॥

भूतान्यावसंत्यत्रभूतावासः।वसुदेवेविशुद्धसत्वेइयतेवासुदेवःपुनःशेषेण।सत्वंविशुद्धंवसुदेवशब्दितंयदीयतेतत्रपुमानपावृतः।सत्वेचतस्मिन्भगवान्वा
सुदेवोस्यधोक्षजोमेमनसाविधीयतइतिचतुर्थे।शिवोक्तेःसर्वेसवःप्राणोपाधिकाजीवास्तेषांनिलयःसर्वासुनिलयःसतास्मोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रु
तः।अलंपर्याप्तिःशक्तिसंपदांनास्यविद्यतेइत्यनलइतिभाष्ये।एवंतुअनलमितिभवेन्नत्वनलइतीतिचेत्।सत्यं।भाष्यकारोक्तेरेवमनिप्रायत्वात्।अलंभू
षणदावितिधातोःपुंसिसंज्ञायांघइतिघेअतःसनविद्यतेस्येति।अलमित्यव्ययग्रहणंतुविग्रहेणंतुविग्रहेप्रतिद्धतरत्वादिति॥ २७

भक्तास्क·नल इति छित्वा नलतिपारिजातादिपुष्पे स्वभावेन च सौगंध्यं विभर्त्ति नलः नल बंधन इति धातु पाठात् स पारिजातपुष्पस्य संसर्गादनुवासितः वभार भ
वान् गंधं दिव्यं मानुषदुर्लभमिति हरिवंशोक्तेः अत्रानुवासित इत्युक्त्या पूर्वमेव वासितो पास्यर्थात् स्वाभाविकमपि सौगंध्यमुक्तमिति । विरोधिनां दर्पं हंतीति दर्पहा ।
भक्तानां दर्पं ददातीति दर्पदः । निजानंदानुभवित्वात् दृप्तः दुःखेन हृदये धार्यते शुद्धरूपः दुर्धरः क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिसुक्तेः । अथेति ग्रंथ
मध्ये मंगलं । अपराजितः स्पष्टः । ८८ विश्वं मूर्त्तिरस्य विश्वमूर्त्तिः । महती सच्चिदानंदलक्षणा विमूर्त्तिरस्य महामूर्त्तिः दीप्ता ज्ञानमयी मूर्त्तिरस्य दीप्तमूर्त्तिः
एवमपि न मूर्त्तिमान् अमूर्त्तिमान् । न रूपमस्येह तथोपलभ्यत इति श्रुतेः अनेकाः भक्तानुग्रहार्थं मूर्त्तयोऽस्य अनेकमूर्त्तिः एवमपीत्थमपमिति ज्ञातुमशक्यत्वाद

दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोथापराजितः । ८८ विश्वमूर्त्तिर्महामूर्त्तिर्दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् । अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः शताननः ८९ एको नैकः सवः कः किं ॥

व्यक्तः । शतमसंख्याता मूर्त्तयोऽस्य शतमूर्त्तिः । अतएव शताननः ८९ परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितत्वादेकः । एवमपि मायया बहुरूपत्वान्नैकः
अत्र एकाय । नैकायेति चतुर्थ्यंतं । सूयते सोमोऽत्रेति सवः । क्रतुर्धर्मश्च यन्मय इत्युक्तेः । कशब्दः सुखवाचकस्तेन स्तूयते क इति कं ब्रह्मेति श्रुतेरिति भाष्यकृतः
एवं तु कमित्यापद्येतेति चेत् । अर्शआदित्वे स्वाकृत्यक थंचित्समाधेयं । कः स्याद्ब्रह्मानिलार्केषु इति विश्वोक्तेः ब्रह्मादिरूप इति तु ऋतुः पंथाः विचार्यत्वात् किं ।
अत्र ब्रह्मेति विशेष्यं · काय · किमे इति चतुर्थ्यंतं बोध्यं ॥ ॥

28 यच्छब्देन तच्छब्देन च विशिष्यानिर्देश्यवाचिना ब्रह्माभिधीयते यदे [redacted] तदेइति चतुर्थ्यं तं यत्तदोर्दान्तत्वात् । स्वदेभसोऽद्रिरित्यधिकारे त्यजितनियजिभ्योऽडिद्दिति स्त्र
त्रात् । भक्ता स्क । एति गच्छति तत्र तत्र भक्तहितसाधनायेति वा । तनोति विधालीलाइति तत्त्वइत्याहुः । तन्यते यतेन ततेइति [redacted] चतुर्थ्यं तं वोध्यं । पद
मनुत्तममिसेकं नामेति भाष्ये लोकानां बंधुर्हितो हितोपदेशको लोकबंधुः लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकनाथः । मायाः लक्ष्म्याः धवो माधवः तुलसीदल
मात्रेण जलस्य चुलुकेन वा । विक्रीणाते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सल इत्युक्ते भक्तवत्सलः ८१ सुवर्णवर्णोस्य सुवर्णवर्णः ईदृशेषु पूर्वपदस्य स
दृशलक्षकत्वात् सुवर्णसदृशलाभः । एवमपि हेमअंगेऽस्य हेमांगः श्चक्रपाण्यादिवदिति भक्ताः । तत्र चक्रपाण्या दोप्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्त

यत्तत्पदमनुत्तमं । लोकबंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ८१ । सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांग
श्चंदनांगदी । वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ८२ ॥ ॥ ॥

म्येव क्तव्या वित्यनुशास्तन सद्भावाद्दृष्टांतो विषमः तस्मात् हेमसदृशं हेमैव वांगमस्येत्यर्थो वोध्यः यएषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषइति श्रुतेः वराण्यं
गान्यस्य वरांगः चंदनं चांगदे च है अस्य स्तः चंदनांगदी । चंदनमिवाल्हादकमंगं तदस्यास्तीति तु नोचितं नकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्युक्तेः । असुरवी
रान् हंति धर्मत्राणाय वीरहा । विगतः समोऽस्मात् विषमः सुविनिर्दुर्भ्यः इति षत्वं नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यइति भगवद्गीता । सर्वधर्मशून्यत्वात्
शून्यः । घृताः विगलिताः आशिषोऽस्मात् घृताशीः । आप्तकामत्वात् । नचलति स्वरूपात् अचलः । चलति नतस्त्राणिरूपेण चलः ८२ २८

नमानी देहादौ तादात्म्याभिमानवान् अमानी। मानं भक्तानामपि देहाद्यभिमानं द्यतीति मानदः। मान्यते पूज्यते सर्वैः मान्यः। लोकानां त्रयाणां स्वामी लोकस्वामी। त्रि
षु लोकेषु धृष्णोति प्रगल्भते त्रिलोकधृक्। त्रीन् लोकान् धारयतीति भाष्यं तु प्रागल्भ्यस्यैव धारणरूपतया कथं चिन्नेयं। त्रिलोकधृषे इति चतुर्थ्यंतं पिनाकधृषे इ
षु लोकेषु... तिवत्तु न तु त्रि लोकधृते इति तकारांतपाठस्य कुत्राप्यदर्शनात्। भक्तैरर्पितान् श्रीमद्वारकामथुरावृन्दावनाख्यान् लोकान् अप्राकृतानि भुवनानि धारयतीति सुक्
त्वात्रिलोकधृक् इति नाम्न एव धृष्टत्वात्। किंच त्रीन् लोकानित्यपि स्वार्थिकार्थाभिप्रायेण न त्वेवं विग्रहः दिक्संख्ये संज्ञायामित्यादिना त्रिलोक्यां समासस्य
नियतत्वात्। न च समाहारः शंक्यः त्रिकुब्वामेतिवत्। यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यादित्यादिवत् त्रिलोकीत्वापत्तेः। तस्मात् अवयवो लोकास्त्रिलोकस्त्रिलोके धृ

अमानी[४७] मानदो[४८] मान्यो[४९] लोकस्वामी[५०] त्रिलोकधृक्[५१]। सुमेधा[५२] मेधजो[५३] धन्यः[५४] सत्यमेधा[५५] धराधरः[५६] ८३

क् इति विग्रहः। त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः इत्यादिप्रयोगानुरोधेन द्विगनां शाकपार्थिवादित्वस्यावश्यकत्वात्। इत्थमेव च त्रिकाण्डं पूजये देवीमित्यादि अपि
निर्वाह इत्यलं। शोभना मेधा यस्य सुमेधाः सोऽन्तः नञ् दुः सुभ्य इत्यनुवृत्तौ नित्यमसिच् प्र जामेधयोरित्यच् [redacted] सुमेधसे इति चतुर्थ्यंतं। मेधे शाक्र
मखं निराकृत्य प्रवर्त्तिते गिरियज्ञे ऽन्नकूटभोज्यत्वेन प्रादुर्भूतो मेधजः। धन्यः सुकृती पुण्यवान् धन्य इति कोशः। धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मातृमुखः सुत
इति सामुद्रिकं। सत्या मेधा यस्य सत्यमेधाः इति भाष्ये। अत्रासिच् चिंत्यः। मूलं तु देवतां विशेष्यामादाय सत्यमेधेत्याबंतस्य बहुव्रीहिकर्मधारयान्यतररूप
अयत्नेन सुयोज्यं। सत्यमेधसे इति चतुर्थ्यंतं भाष्यकृन्मते। युक्तं तु सत्यमेधाये इति शेषरूपेण धरायाः धरः धराधरः। ८३

29 तेजसा आदित्यरूपेण वर्षतीति तेजोवृषः आदित्याज्जायते वृष्टिरित्युक्तेः भक्तांस्तु तेजसेति पृथक्छित्वा सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वाद् वृष इत्याहुः तत्र मनोहरं स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा इत्युत्तरपदभूता नामेवेषां श्रेष्ठपर्यायत्वोक्तेः । व्याघ्रशार्दूलपुंगवर्षभेत्युभयोपादानेन पर्यायांतराग्रहणात् आघशब्दात् मुखचंद्रपादपद्मादीति क्षीरस्वाम्यादिव्याख्यानेन ततोपि वृषशब्दस्य श्रेष्ठवाचकत्वाला भाच्च तत्र अन्योऽपि विशेषः मल्कृनायां तदीकायां ज्ञेयः द्युतेर्धरो द्युतिधरः । सर्वशस्त्रभृतां वरः स्पष्टः । भक्तेस्तु प्रहृतास्पर्धाः प्रकर्षेण गृह्णातीति प्रग्रहः । पाभक्तैः संप्रयुक्ता स्वएकांतगत बुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयमित्युक्तेः । निगृह्णातीदं ह्यानन्निग्रहः । व्यग्र इति छेदः विगतमग्रेनाशो स्येत्यर्थः । भक्तानुग्रहे व्यग्र इति वा । भक्तास्तु अव्यग्रो नाकुल इत्याहुः । चत्वारि शृंगेति मंत्रवर्णात् नैकशृंगः । निगदेन मंत्रेण गीयते जायते गदाग्रजः । निशब्दलोप आर्षः । उक्तं हि

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः । प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ८४

हरिवंशे नाम्नां । वर्णस्य वर्णयोर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा । अत्रापीति कपिर्नीभारनोयामीत्यघासुचेति । अत्राण्यस्मे पङ्क्तिः संभरंति । अमत्राणीत्यपेक्षिते । प्रियानष्टानिमे कपिं । वृषाकपिरित्यपेक्षिते । अयेना भाव इति वल्लुवो गृहे इनोविश इंद्रमध्रवाचः नाभानेदिष्ट इति दानमनस इति चापेक्षिते । तवापामि अघा सुहन्ये नेगावः । याचामीति मघास्विति चापेक्षिते । इदं च सर्वं श्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानबलादुन्नीयते । उक्तं च व्यासोदितः शंकरबोधितश्च घः शं करोसो सविता स ईश इति । यद्वा गदो नाम श्रीरुक्मस्यावरजः तस्याग्रज इति ८४ २९

चतस्रो मूर्त्तयो विराड्हिरण्यगर्भेशतुरीयाख्या अस्य चतुर्मूर्त्तिः। चत्वारो बाहवोऽस्य चतुर्बाहुः चतुर्भुजं शंखचक्रगदाद्युदायुधमिति दशमे। चतुर्बाहुरिति नाम वासुदेवे रूढमिति
वदतां भाष्यकृतामाशयं तु न विद्मः। चत्वारो व्यूहाः शरीरपुरुषश्छंदःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इत्यैतरेयकोपनिषदुक्ता अस्य चतुर्व्यूहः। चतुर्णां वेदानां तात्पर्य
विषयात्वाच्चतुर्गतिः। चतुरः आत्मा मनोऽस्य चतुरात्मा। चत्वारो मनोबुध्यहंकारचित्ताख्याः आत्मनोऽन्तःकरणान्यस्य वा। तन्मनोऽसृजतेति श्रुतेः। चतुर्णामप्याश्र
माणां भावः प्रेमाऽस्मिन् चतुर्भावः। चतुरो वेदान् वेत्ति चतुर्वेदवित्। चतुर्वेदस्त्रिलोकवत्। एकः पादोऽस्य जगत् एकपात्॥ ९५॥ समावर्त्तयति संसारचक्रं समा

चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः। चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ९५
समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः। दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ९६

वर्त्तः। सर्वत्र वर्त्तमानत्वात् निवृत्त आत्मास्य अनिवृत्तात्मेति भाष्ये निवृत्तो विषयेभ्य आत्मास्य निवृत्तात्मा वा। दुःखेन जेयो दुर्जयः। दुःखेनातिक्रमणीयः दुरति
क्रमः भीषास्मादिति श्रुतेः। दुर्लभया भक्त्यैव लभ्यत्वात् दुर्लभः। जन्मांतरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते इति
व्यासः। भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया इति भगवोश्चा। दुःखेन गम्यते दुर्गमः। अन्तरायप्रतिहतैस्त्वतिदुःखेन गम्यते दुर्गः अगतोऽपि दुःखेन हृदये आवास्यते दुरा
वासः। दुष्टपथानतथाइ प्रतिनच्छीलाः दुरारिणः कुधातोर्णिनिः तान् हन्तीति दुरारिहा ९६

शुभान्यंगान्यस्य शुभांगः पुनः श्रंगान्यंगदेवता स्तत्तदुपासनेषु। लोकेसारंगो भ्रमर इव लोकसारंगः। शोभनस्तंतुस्तन्यमानः प्रपंचोस्य सुतंतुः तमेव तंतुं वर्धयतितंतुवर्धनः। इंद्रः कर्मास्य इंद्रकर्मा। पूर्वपदस्य इंद्रकर्मसदृशो लक्षणयोच्चितार्थलाभः। सुधर्माऽऽक्रम्यते पेनपारिजातो मरोधिपः। आनीय भुज्यते सो सोनकिलाध्यासनार्हेण इति दशमेस्कंधे श्रीवलदेवोक्तेः महांत्यपि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्य महाकर्मा। कृतमेव कर्मास्य कृतकर्मा। कृतमेवास्य ज्ञानंनी तिविदुरोक्तेः। कृतः पर्याप्तश्चतुर्विधपुरुषार्थप्रापण आगमोस्य कृतागमः। युगपर्याप्तयोः कृतमिति कोशः ८७ उद्भवस्यस्माज्जगत्। पुनः उद्भवः। विश्वा तिशायिसौंदर्यत्वात्सुंदरः। सुष्ठु उंदतीति सुंदः आर्द्रीभावाचकेनानेन करुणा करोत्यस्य तइतिभाष्यकृतः पररूपं वबोरशादित्वादितिच्चत एव। भक्तास्तु॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः। इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ८७
उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः। अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविज्जयी ८८

सुदृशो भायामित्यस्य कल्पद्रुमपठितस्याचिरूपं तेन शोभावानित्यर्थ इत्याहुः। रत्नवन्नाभिरस्य रत्ननाभः। शोभनं लोचनं वेदरूपमस्य सुलोचनः। अर्च्यतेऽर्कः। वाजमन्नं सनोति ददाति वाजसन इति भाष्ये। भक्तास्तु वाजं घनेऽपि यज्ञान्ने इति विश्वकोशात् वाजं ददाति गोपेभ्यो वानरेभ्यो वेत्यर्थमाहुः। चतुर्विधेनाशपिलास्वयं सन्नुभुंजे प्रभुरिति दशमे। मर्त्यापकामं दहतमिति च। शृंगमस्यास्ति मत्स्यावतारे शृंगी। जयति जयंतः। सर्वं विंदति लभते सर्ववित् जयश्रीलो जयी जिदृक्षीतानिः सर्वविच्चासौ जयी च सर्वविज्जयीत्येकं नामेति भाष्ये। सर्वविज्जयिने इति चतुर्थ्यंतं ८८

सुवर्णः शोभनवर्णो बिंदवोऽवयवा अस्य सुवर्णबिंदुः बिंदुर्लवेप्यवयवे इति मेदिनी। सुवर्णः सुवर्णसदृशा इति भाष्यं तु शोभनवर्णत्वेनैव सुवर्णसदृशत्वाभाव
व्याख्येयं न तु पूर्वपदस्य सदृशलक्षणा पांल्लिंगापगमः। लिंगस्य शब्दधर्मत्वादिति विदितमेव सुधियां। सुवर्णं कनके स्वर्णमिति सुवर्णशब्दस्य नपुंसकत्वं च।
आप्रणखात्सर्वएव सुवर्ण इति श्रुतिः। अष्टमं शतं। क्षोभकैरपि न क्षोभ्यते अक्षोभ्यः। सर्ववागीश्वरेश्वरः स्पष्टः। महान् तीर्थरूपो ह्रदः कालियस्यानेन महाह्र
दः कालियह्रदं प्रकृत्य उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते इति दशमोक्तेः। गर्त्तशब्दोऽनेकार्थः रथपर्याय उक्तः तेन महारथ इत्युक्तं नवनीति भाष्ये। ए
कादशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां। अस्त्रशस्त्रप्रवीणः स महारथ इति स्मृत इति भारते। महान् गोवर्धनाद्रिसंबंधी गर्त्तोऽस्येति तु भक्ताः। नयानिविविशु

सुवर्णबिंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः। महाह्रदो महागर्त्तो महाभूतो महानिधिः ९९
कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोऽनिलः। अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः १००

गर्त्तमिति दशमे। महान् भूतः सत्यः परमार्थसत्यः महाभूतः तेषामेष सत्यमिति श्रुतेः। महान् निधिरिवोपादेयोऽयं महानिधिः ॥९९ कौमोदते कुमुदः। मुदिमं
तर्भाविततण्यर्थमाश्रित्य कुमोदयतीत्यर्थ इति भाष्ये। कुंदवत् स्वच्छानि कर्मफलानि राति ददातीति कुंदरः। कुंदान्यस्य संतीति कुंदः कुंददाम कृतकौतुकवेष इत्यु
क्तेः। पर्जन्य इव तापनाशनः पर्जन्यः। वायुरिव वेगवान् पुनः पवनः। इलति इलः प्रेरकः स नास्त्यस्य अनिलः पुनः। अमृतं देवभोग्यमाशयति देवान् अमृ
ताशः। अमृतं मरणरहितं वपुरस्यामृतवपुः। सर्वज्ञा अस्य पुनः सर्वज्ञः। सर्वतोमुखान्यस्य सर्वतोमुखः १००

नामगानस्यादिमात्रादपि सुखेन लभ्यते सुलभः। गीत्वा तु मम नामानि नर्त्तयेन्मम संनिधौ। तेषामहं परिक्रीतो नान्यक्रीतो धनंजयेत्यादि पुराणे। पत्रेषु पुष्पे
षु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु। भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्न इति महाभारते। शोभनं व्रतं पतिं भुंक्ते सुव्रतः। स्वसिद्धो
अन्यानपेक्षत्वात्सिद्धः। शत्रून् सुरशत्रून् जयति शत्रुजित्। शत्रूंस्तापयति शत्रुतापनः। न्यक्कृत्य सर्वाणि भूतानि रूणद्धि आवृणोति न्यग्रोधः उदुंबर मन्ना
घं तदात्मना पोषयन्नुदुंबर इत्युच्यत इति भाष्ये। न्यग्रोधोदुंबर इत्यत्र संधिरार्षः। न श्वोपि स्थाता इत्यश्वत्थः पृषोदरादिः। नादृक्प्रपंचरूप इत्सर्थः। ऊ

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः। न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः १०१
सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः। अमूर्तिरनघोचिंत्यो भयकृद्भयनाशनः १०२

र्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थमिति भगवद्गीता। चाणूरनामानमांध्रमांध्रदेशोद्भवं कंसहतकस्य मल्लं निषूदयति चाणूरांध्रनिषूदनः १०१ सहस्राणि अर्चींषि अस्य
सहस्रार्चिः। सप्तकाली करालीच मनोजवाच सुलोहिता याच सुधूम्रवर्णा। स्फुलिंगिनी विश्वरुची चेसाम्नाता जिह्वा अस्याग्निरूपस्य सप्तजिह्वः। एवं स
प्तैधांसि समिधोस्य तद्रूपस्यैव सप्तैधाः सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति श्रुतेः। सप्तवाहनान्यस्य सूर्यरूपस्यासौ सप्तवाहनः। सप्ताश्वरथसंयुक्तोद्दिमु
नः स्यात्स्त्रदारबिरित्युक्तेः। नास्ति मूर्त्तिर्घनरूपमस्यामूर्त्तिः। पुनरनघः अनघोऽपापहृद्यघयोरिति धरणिकोशे। इत्थमपमित्य शक्यचिंतनत्वादचिंत्यः।
भयकृदभक्तानां। भयनाशनो भक्तानां १०२

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति श्रुतेरणुः सूक्ष्मः बृहति वर्धते बृहत्। अत्र ब्रह्म विशेष्यं। कृशः अविद्यादशायां स्थूलोऽपि त्वं स्त्री त्वं कुमार इति श्रुतेः। गुणान्
कल्याणान् बिभर्त्ति गुणभृत्। परमार्थतो निर्गुणः। महान् सर्वधर्मोऽस्मिताविष्णो नाममात्रैकजल्पकाः सुखेन यां गतिं यान्ति न तां सर्वेऽपि धार्मिका इति नाममात्रे
ण जगदुद्धारकत्वात् न केनापि धृतः अधृतः किं तर्हि स्वधृतः स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः। शोभनं वेदनिश्वसितश्वासितया आस्यमस्य स्वास्यः। प्रागेव वं
शोऽस्य प्राग्वंशः ब्रह्मादिरूपो हि भगवद्वंशस्तत्तदवतारेभ्यः प्रागिति प्रसिद्धं। वंशं पाण्डवानां परीक्षिद्रूपेण वर्धयतीति वंशवर्धनः १०३ अनेनादिरूपेण सुबोधा

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्। अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः १०३
भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः। आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः १०४

रं बिभर्त्ति भारभृत्। कथितः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुत्या तात्पर्यविषयीकृतः। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सोऽस्यास्तीति योगी। अन्ये तु यो
गिनो न रायैर्विहन्यन्ते भगवांस्तु न तथेति योगीशः। सर्वान् कामान् ददाति सर्वकामदः। संसारारण्ये भ्रमतां विश्रमस्थानत्वादाश्रम इव आश्रमः। श्रमय
ति खेदयति भक्तविरोधिनः श्रमणः। श्रमु तपसि खेदे चेति पाठात्। क्षामाः करोति प्रजाः प्रलयकाले क्षामः तत्करोतीति णिजन्तादच्। शोभनानि छन्दोरू
पाणि पत्राण्यस्य संसारतरुरूपस्य सुपर्णः छन्दांसि यस्य पर्णानीत्युक्तेः। वायुं वाहयति चालयतीति वायुवाहनः १०४

धनुषो धरः। साधारण्येन धनुर्धरः श्रीरामावतारे। धनुर्वेदं तिद्रुण दोषान् जानाति धनुर्वेदः। दमयतीति दण्डः दण्डो दमयतामस्मीति वचनात् मन्वादिरूपेण दमयति प्रजा

32 दमयिता। दण्डस्य फलं दम्यमानेषु दमः सोपि स एवेति दमः अपराभिः जितः त्यादिभिरनुत्कृष्टाभिर्गोपाभिर्जितः पुनरपराजितः। सर्वान् शत्रून् सहते सर्वसहः। अथवा चरणेन स०

वाततरः सर्वान् स्वस्वरूपेषु नियमयतीति तच्छीलो नियन्ता। न विद्यते नियमो ऽन्यकृतो ऽस्यानियमः। नास्ति यमो मृत्युरस्यायमः। नियमो यम अष्टयोगाङ्गेन इन्द्रियस्यत्वान्निय

मः यमश्चेति च भाष्ये। १०५ सत्त्वमाद्यगुणस्तत्प्रशस्तमस्यास्ति [redacted] सत्त्वे प्राधान्येन स्थितः सात्त्विक इति भाष्ये। सच्छ साधुः सत्यः सत्ये धर्मे च तत्परः सत्य

रः सत्यधर्मपरायणः। अभिप्रेयन्ते सर्वपुरुषार्थकाङ्क्षिभिः अभिप्रायः। प्रियाणि अर्हतीति प्रियार्हः। यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे तत्तद्गुणवते दे

धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः १५ सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्म

परायणः अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः १६ विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः॥ ॥

यं तत्तद्दत्तमपि च्छन्तेति स्मरणात्। स्वागतासनपाद्यादिपूजामप्यर्हतीति अर्हः। प्रियं सुखं करोति भक्तानां प्रियकृत्। प्रीतिं विषयेषु भक्तानां स्वस्मिन् प्रीतिदा ३२

नेन वर्धयति छेदयति प्रीतिवर्धनः १०६ विहायसे आकाशे गतिरस्य विहायसगतिः अकारान्तोपि विहायशब्दोऽस्त एवास्तीति गम्यते। द्योततेऽज्योतिः। सु

रुचिः कान्तिरस्य सुरुचिः। समस्तदेवतोद्देशेन हुतं स्वयं भुङ्क्ते हुतभुक्। अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च इति भगवद्गीता। विभुः विभुः सर्वप्रभुत्वात् नित्य इति विश्वः॥

स०

रसमादनेरविरादित्यात्मेतिभाष्ये। रसानां च तथादानाद्रविरित्यभिधीयत इति विष्णुधर्मोत्तरे रसं शृंगारादिमादत्त इति तु भक्ताः सर्वथारषोद्रादित्वमिति
रोतिरविः अचक्षुः ब्रह्मणो वेदाध्यापक इत्यर्थः। सूर्यपरत्वे पीयं सुत्वन्निः सं गनैव सूर्या हियाज्ञवल्क्यस्य बृहदारण्यकोपदेष्टा तथा च श्रुतिः ज्ञेपे चारण्यक
महं यदादित्यादवाप्तवानिति तत्र रूढिः इह तु योग आश्रयणीयोपानि नामानि गौणानीत्युक्तेः। विशेषेण रोचते विरोचनः। सरस्याकाशे [redacted] सूर्यः सू
यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः। सूते जगत् सविता। प्रजानां त्वं प्रसवनात्सवितेति निगद्यस इति विष्णुधर्मोत्तरे। रविर्लोचनमस्य रविलोचनः अ
ग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्याविति श्रुतेः।१०७। नास्ति अंतः परिच्छेदोऽस्य पुनः अनंतः। न ह्यंतोऽयद्विभूतीनां सोनंत इति गीयत इति वचनं। हुतं भुनक्ति अग्निरूपे

रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः १०७ अनंतो हुतभुग्भोक्ता
सुखदो नैकजोऽग्रजः अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः १०८

णपुनर्हुतभुक्। भोक्ता पुनः प्रकृतेः श्रीकृष्णावतारे नवनीतादेर्वा। सुखं वान्यभक्तानां घ्यति पुनः सुखदः अनेकेषु देशेषु कालेषु वा अनेकेभ्यो वा भक्तेभ्यो जायते
नैकजः। नैकज इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। अग्रे जायते हिरण्यगर्भरूपेणाग्रजः हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति श्रुतेः। न निर्विण्णः शिथिलप्रयत्नः अनि
र्विण्णः अनिर्वेदः शिपो मूलमिति विदुरोक्तेः। सतः साधून् आभिमुख्येन मर्षयति क्षमते सदामर्षी। लोकानां अधिष्ठानं अस्तातं सत्कारणं लोकाधि
ष्ठानं। अनेकशक्तित्वादद्भुतः १०८

सनादितिनिपातश्चिरकालार्थः कालश्च भगवत एव रूपमतः सनातनः परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज। व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरमि
ति विष्णुपुराणे। सनत्वं तिसर्वं भगवतेर्पयंति सनातस्तानतति सातस्तेन गच्छति सनातनः इति भक्ताः। आद्ये सनातन इति चतुर्थ्यंत अंत्ये तु सनाते इति। षणु दाने। अत
सातत्यगमने इति धातू। ब्रह्मादीनामपि कारणत्वात्सनातनतमः। वडवानलस्य कपिलो वर्ण इति तद्रूपी कपिल इति भाष्ये। कर्दमप्रजापतेर्देवहूत्यां प्रादुर्भूतः
कपिलो वा। कं जलं रश्मिभिः पिबन् कपिरिति भाष्ये। कपिर्वराहो वेति च। कपिर्वराहः श्रेष्ठश्चेति वचनात्। अप्येति जगदस्मिन् अप्ययः। इति नवमं शतं विवृतं॥
स्व स्तिं ददाति भक्तेभ्यः स्वस्तिदः स्वस्तिं करोति भक्तानां स्वस्तिकृत्। कल्याणरूपत्वात्स्वस्ति॰ स्वस्तीत्येव चतुर्थ्यंतं॰ स्वस्तिरिति सविसर्गपाठोऽप्रामाणिकः

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरप्ययः। स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः॥ १०८॥ अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः॥

यद्वा॰ स्वस्तये वायुमुपब्रवामहे इत्यादिवैदिकप्रयोगान्मंगलार्थोऽनव्ययमपि स्वस्तिशब्दोस्ति॰ प्रयुक्तश्चायं प्रशस्तो॰ समस्तनिगमस्तुतोऽनन्तहरिरस्तु नः स्व
स्तय इति॰ अस्मिन्पक्षे सविसर्गपाठोऽपि प्रामाणिकः स्वस्त्यपेनम इति चतुर्थ्यंतं च बोध्यं॰ स्वस्तिभक्तानां मंगलं भुनक्ति पालयतीति स्वस्तिभुक्। स्वस्तिकल्या
णविषये दक्षिणः शीघ्रकारी स्वस्तिदक्षिणः स्मरणे सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते। पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिमित्यादिवचनेभ्यः १०८ रौ
द्रं भयानकं कर्म तन्नास्त्यस्य अरौद्रः कुंडली स्पष्टः चक्रो यादवगणः सोस्यास्तीति चक्री। चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथांगयोरिति विश्वः विक्रमी स्पष्टः
ऊर्जितं शासनमस्योर्जितशासनः स्मरंति मम नामानि येत्यक्त्वा कर्मचारिणः। तेषां कर्माणि कुर्वंति ऋषयो भगवत्परा इत्यादि पुराणे शासने। तावत्कर्मा
णि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत इति श्रीभागवते। न मे भक्तः प्रणश्यतीति भगवद्गीतायां॥ ॥ ७ ०

शब्दानतीत्यगच्छतिशब्दातिगःयतोवाचोनिवर्त्तंतइतिश्रुतेःशब्दान्सहतेस्वैकतात्पर्यानुकरोतिशब्दसहःवेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिवचनात्शिशिरःसंसारतापनाशक
त्वात्।शर्वरीसंसारिणामात्मज्ञानिनांसंसारःयानिशासर्वभूतानामित्युक्तेःतांकरोतिशर्वरीकरःभुक्तिमुक्तिप्रदइत्यर्थः॥११०॥अक्रूरःस्पष्टः।कर्मणामनसा
वाचावपुषाचरुचिरत्वात्पेशलःपेशलोरुचिरेदक्षेइतिविश्वः।दक्षःशीघ्रकारीदक्षिणःसरलादिःदक्षिणःसरलोहारपरच्छंदानुवर्त्तिषु।क्षमिणांवरःस्पष्टः
अतिशयेनविद्वान्विद्वत्तमः।वीतंभयमस्मात्वीतभयः।पुण्यश्रवणकीर्त्तनःस्पष्टः।१११ संसारादुत्तारयतिउत्तारणः दुष्टांकृतिंहंतिदुष्कृतिहा।पुण्यंकरोत्स

शब्दातिगःशब्दसहःशिशिरःशर्वरीकरः ११ अक्रूरःपेशलोदक्षोदक्षिणःक्षमिणांवरः।विद्वत्तमोवीतभयःपुण्य
श्रवणकीर्त्तनः १११ उत्तारणोदुष्कृतिहापुण्योदुःस्वप्ननाशनःवीरहारक्षणःसंतोजीवनःपर्यवस्थितः ११२

चष्टेवापुण्यः।दुःस्वप्नान्नाशयतिस्मृतमात्रः।दुःस्वप्ननाशनः।विविधान्ईरान्संसारगतीःतिवीरहा।ईरगतौकंपनेच।रक्षतिरक्षणः सन्मार्गवर्त्तिनःसं
तत्सद्रूपेणविद्याविनयवृद्धपेवर्त्ततेसंतःअत्रसद्योनमइत्येवचतुर्थ्यंतेन।नमोब्रह्मेभ्योहरिकेशेभ्यइत्यादिवत्।भक्ताअपिसाधुत्वात्प्रशस्तत्वाच्चसंतंबहुवच
नन्यासेस्तकपूजार्थइत्युक्तेर्वसनोतिददातिआत्मपर्यंतंभक्तेभ्यःसंतःश्रोणादिकतप्रत्ययांतोपमंदतोवेत्याहुःजीवयतिजीवनः।परितोविश्वंव्याप्यावस्थि
तःपर्यवस्थितः ११२

अनंतानि रूपाण्यस्यानंतरूपः अनंताः श्रियोऽस्यानंतश्रीः समासांतविधेरनित्यत्वान्न कप्। अनंतश्रीरूपो वा। जितो मन्युरनेन जितमन्युः भयमपहंतीति भ
यापहः। न्यायपममवेतश्चतुरस्रः कर्मानुरूपेण फलदानादिति भाष्ये। भक्तात्म। चतुर्णां अस्त्रमनेनेति चतुरस्रः दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च
दुःशासनन चतुर्णां नां भूमिः पास्यति शोणितमिति वनपर्वस्य द्रौपदीसमाश्वासनपरश्रीकृष्णवाक्यादित्याहुः। गभीर आत्मा मनोऽस्य गभीरात्मा। विविधानि
फलानि दिशतीति भक्तेभ्यः विदिशः। विशेषेण आदिशतीति व्यादिशः विशेषेण आदिशतीति उपदिशतीति वेदरूपेण कर्माणि फलानि च दिशः ११३ न आदिः
कारणं अनादिः। न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति श्रुतेः भूरिव सर्वाश्रयः भूः भुवो लक्ष्मीः शोभा चेति ऋतुः पंथाः भक्ता अथवा। भाष्ये तु भूराधारः सर्वभूता
नामाश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भुवो भूम्या अपीति भूर्भुवः। न केवलमसौ भूर्भुवः लक्ष्मीः शोभा चेति भुवो लक्ष्मीरित्युक्तं। अत्र भुवः परस्य मध्यस्थस्यानुषंगेण भूर्भुव

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः। चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ११३ अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः॥

इति भुवो लक्ष्मीरिति च नाम्नोरनुपूर्वी भाष्यकृतोऽभिप्रेता न तु भुवो भूरिति लक्ष्मीर्भुव इति वा भुव इत्यस्योभयत्र संबंधेऽपि पूर्वापेक्षयोत्तरत्वस्य उत्तरापेक्षया पूर्वत्वस्य
च पाठावगतस्याबाधेनोपपत्तेर्बाधायोगात् अन्यथा इति भुवो भूः न केवलमसौ भुवो भूः लक्ष्मीः शोभा चेति लक्ष्मीर्भुव इति भाष्यकारेणोच्यते। एवं स्थिते भिन्न
विभक्तिकनामद्वयपाठकनाम्नि विशेष्यबोधकात्प्रथमोपलक्षितान्नाम्नश्चतुर्थी प्रयोज्येति भुवे भुवो नमः भुवो लक्ष्म्यै नम इति प्रयोगः। ननु भुवो भुवे नम इति
नापि भुवे नमो भुव इति चतुर्थीयोजनेऽप्याम्नातक्रमस्य त्यागापोगात् येन नाप्यव्यवधानन्यायेन चतुर्थीमात्रेण व्यवधानस्याविरोधात् नमः सकलक
ल्याणभाजनाय पिनाकिने। नमो लक्ष्मीनिवासाय देवताये गिरां नम इतिवत् व्यवहितनमःशब्दयोगेऽपि चतुर्थ्यनुशासनात्त्वं। कचिन्नामावत्यो भुवो भुवे नम
इति दृश्यते। युक्तं तु सुधियो विचारयंतु। भूर्भूर्लोकः भुवः भुवर्लोकस्तयोः शोभेति वा भूर्भुवो लक्ष्मीरित्येकनामत्वपक्षोऽपि भाष्ये उक्तः सतु न वक्ष्यमाणसं

शोभनावीराः पुत्रा अस्य सुवीरः रुचिरे अंगदे अस्य रुचिरांगदः। जनयति प्रादुर्भावयति प्रद्युम्नादीन् जननः। जनस्य जंतुमात्रस्य जन्म उत्पत्तिः तस्यादिः कारणं जनज
न्मादिः। भीमो भयहेतुः भीमपराक्रमः स्पष्टः १४। आधाराणां भौतिकानामपारामपि महाभूतानां निलयः आधारः आधारनिलयः नास्ति धाता आधारको स्य अधाता न घ
तश्चेति तु न समासो न विधेरनित्यत्वात्। धयति जगत् पिबति संहारसमये धाता धेट् पाने इति भाष्ये पुष्यवदाह्लादको हासो ऽस्य पुष्पहासः। प्रकर्षेण निद्राय धि
ना॰ २ करणे जागरो ऽस्य प्रजागरः जीवानां नमज्ञानं च भगवतस्तु सर्वदा सर्वविषयं ज्ञानमेवेत्यर्थः ऊर्ध्वं सर्वतो प्युत्कृष्टे वैकुंठलोके गच्छतिगमनादि व्यवहारं करो
ति ऊर्ध्वगः। सतां पंथाः पथो वा सत्पथस्तं आचारयति लोकसंग्रहार्थं स्वयमपि कुर्वन् सत्पथाचारः पथिशब्देन समासे अः समासांतः। वा रः पथश्च मार्गश्चे

सुवीरो रुचिरांगदः जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ११४॥ आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजा
गरः ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ११५॥ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः॥ ॥

तित्रिकांडशेषः। प्राणान् परीक्षितो ददातीति पुनः प्राणदः। प्रणवः प्रणूयते स्तूयते इति प्रणवः पुनः भगवद्वाचकः वाच्यवाचकयोरभेदेन प्रणव उच्यते परमात्मा
। पणते व्यवहरतिभक्तैः पणः। ११५। प्रमाणं पादवानां मयीदारूपः तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवद्धरिरिति दशमे। प्राणितीति प्राणाः जीवः तस्य निलयः
अनौपाधिकरूपं प्राणनिलयः। प्राणभृत् अन्नादिरूपेण प्राणपोषकः प्राणान् जीवयति प्राणजीवनः भक्ताः प्राणिजीवन इति पाठं धृत्वा प्रशस्ताः
प्राणाः संस्येषां प्राणिनो ब्रह्मादिजनास्तेषु जीवनमस्येत्यर्थमाहुः॥

तत्त्वंअबाधितस्वरूपं तत्त्वं परं योगिनामिति दशमे। तत्त्वं वेत्ति जीवरूपेण तत्त्ववित्। एकश्चासावात्मा च एकात्मा जीवपरमेदस्य जीवभेदस्य च मिथ्यात्वोपग
मात्। जन्ममृत्युजराः षड्भावविकाराणामुपलक्षणं ता अतिगच्छतीति अतिगः ।११६॥ भूर्भुवःस्वः समाख्यास्त्रयो लोकास्तेषां तरुः कल्पवृक्ष इव वाभीष्टार्थदः भू
र्भुवःस्वस्तरुः तारयति भक्तानस्तारः। सः पितेत्येकमिदं नाम। सः सर्वसाधारणत्वेन लोकोत्तरः पिता सपिता। अत्र न स्मे पित्रे इति चतुर्थ्यंतं भिन्नविभक्तिक
त्वात्। नामावल्यां तु सपित्रे इति दृश्यते· तत्रोपपत्तिः। समानस्य छंदसीति सूत्रे समानस्येति योगो विभज्यते तेन सस्तः साधर्म्यं सजातीय इत्यादि सिद्ध
मिति काशिका। सर्वस्य जनकत्वात् स पितेति भाष्यस्य समानः पिता सपितेत्यर्थेप्यनुकूलत्वात् काशिकोक्तादिशा द्वाद्यमिदमपीति। यदा तु सहशब्दो

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ११६ भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सपिता प्रपितामहः ॥

पि सदृशवचनोस्ति सदृशः सख्या समसखील्पत्र यथा। तेनोपमस्वपदविग्रहो वहुव्रीहिः समानः पक्षोऽस्येत्यादि तदास्यै तंदुपपद्यते। अथातेस्य त्राश्रितसमा
संतानिसखमादाय सह पित्रा सपितेति वहुव्रीहिर्वा वोध्यः वोपसर्जनस्येति सादेशः। भक्तास्त्व। कृत्स्नस्य भगवानस्य पमित्यादिशास्त्रेषु प्रसिद्धत्वा
त् सः नानाऽवताराग्रणीय देवादीन् पातीति पितेति नामद्वयमाहुः। तत्र नामत्वात्सर्वनामकार्यं कथमिति चिंत्यं। मम तु मते न तत्रामकं तु पितु
र्विशेषणे विशिष्टं तु नामेति न किंचिद्बाधकमिति कृतबुद्धयो विदां कुर्वंतु पिता महापपिता प्रपितामहः ॥ ॥ ॥ ० ०

इज्यते पूज्यते पुनर्यज्ञः यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबंधन इत्यत्रैव कर्मणि पतपाचे त्तिनङ् पौरुषल्लाज्ञोः स्मात यज्ञो वा। योयमेयानतरिक्षे स्पेवोधातरि चक्रीणि
नइत्येकाक्षरकोशः। यो वै वेदोश्वप्रहिणोति तस्मादिति श्रुतेः। यज्ञानां पतिः पालयिता यज्ञपतिः इष्टवान् यज्वा यज्ञः इज्जनमंगमुपायो यस्य यज्ञांगः। प्रतीकोपायपो
रंगमिति कोशः। यज्ञः पूजनमेव वाहनं प्रापकमस्मिन् यज्ञवाहनः अभावे सर्ववस्तूनामुदकेनापि पूजितः यो ददाति स्वकं धाम सत्वया किं न पूजित इति पुराणे।
फलहेतुभूतानां यज्ञानां वाहयतीति भाष्ये ११७॥ यज्ञं बिभर्त्तीति यज्ञभृत् तस्य स्वादौ यज्ञं करोतीति यज्ञकृत् कल्पांते। यज्ञो नाम रुचेर्यतो भ्यज्ञापते स्युक्तोवतारः
सोस्यास्तीति यज्ञी। यज्ञे भुंक्ते तेन तद्देवतारूपेण प्रभुरूपेण यज्ञभुक्। यज्ञं युधिष्ठिरस्य राजसूयं साधयति नानोपायैः यज्ञसाधनः। यज्ञानामंतं फलं करोति स्वरूपसाक्षात्का।

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ११७ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभु
ग्यज्ञसाधनः यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ११८

रेण यज्ञांतकृत्। ज्ञीपं तेचास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः यज्ञेषु गुह्यं फलत्वेन केश्चिदेवज्ञापते यज्ञगुह्यं। प्रातिस्विकविधिभिस्तत्तत्फलज
नकत्वबोधनेऽपि विविदिषावाक्येन सर्वे कर्मणां विविदिषायां वेदने वा विनियोगेन ब्रह्मण्येव फलत्वपर्यवसानात्। अथ तेत्रि चभूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत
इत्यन्नपदनिर्वचनं। भोग्यात्मकत्वादन्नं। अन्नमत्ति अन्नादः भोक्ता एवशब्दो ग्राह्यग्राहकरूपमेव जगदिति दर्शयितुं प्रयुज्यते। चशब्द उक्तवक्ष्यमाणानामपरस्मिन्ने
कस्मिन्समुच्चित्य रत्निरिति दर्शयितुमिति भाष्यकृतः ११८

36

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदित्यात्मयोनिः। निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजात इति। प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्यत्रस्यापि तु उभयका
रणत्वं हरेरिति भाष्ये अत्र स्वकर्तृत्वविशिष्टः स न जात इत्यर्थान्निमित्तकारणत्वोक्ता भवति। तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतिरूपप्रमाणसूचनाय नाम्नोरात्मस्व
यंपदे। पराक्रान्ते चात्र स्मारिभिः। खाननं खानः विशिष्टः सोऽस्य विखानः स एव वैखानः धरणीं खात्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं वराहरूपमास्थाय जघानेति
पुराणप्रसिद्धं सामगायतीति वेदानां सामवेदोऽस्मीत्यादिना सामगायनः। देवकीनन्दनः स्रष्टा। सर्वदेवादेवकीपुत्र एवेति महाभारते। एवमपि स्रष्टा तत्र कार्याणां
स्रज विसर्गे इति पाठात् पदेवश्रुर्वज्वलनेशरीरं सा दत्तशोभा सुदती ससर्जेत्यादिषु केवलस्यापि विसर्जनार्थत्वदर्शनात् स्रष्टा विस्रष्टा वा देवकीनन्दनशरीरस्यापि।

आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः। देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः १९
शंखभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः। रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥

कंटकं कंटकेनेव द्वयं चापीशितुः सममिति दशमोक्तः। क्षितेरीशः क्षितीशो दशरथात्मज इति भाष्योक्तार्जितः इति तो ध्यानः पापानि नाशयतीति पापनाशनः
१९ शंखभृत् नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः रथाङ्गपाणिश्च स्पष्टः शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तु
भो मणिरित्यमरः रथाङ्गं चक्रं पुनः पाणावेवास्य रथाङ्गपाणिः अत एव कदापि शत्रुभिर्न क्षोभ्यः अक्षोभ्यः। सर्वाण्येव प्रहरणान्यायुधान्यस्य सर्वप्रहरणा
युधः आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजचपेटादीन्यस्यायुधानि भवन्ति सत्यसंकल्पत्वादिति महदैश्वर्यं दर्शयितुमिदं मन्तेनामोक्तं ॥ ॥ १ ॥ १

३६

रजकस्यकराग्रेणशिरःकायादवाहरत्इतिमथुराप्रवेशेरजकवधे।अविदूरइवाभ्येत्यशिरस्तस्यदुरात्मनः जहारमुष्टिनैवाशुसहचूडामणिंविभुरितिशंखचूडवधे।द्वि
र्वचनंसमाप्तिंद्योतयति।ओंकारोमंगलार्थः।ओंकारश्चाथशब्दश्चद्वावेतौब्रह्मणःपुरा।कंठंभित्वाविनिर्यातौतस्मान्मांगलिकावुभावितिवचनात्।अतेनमइत्युक्त्वाभू
यिष्ठांतेनमउक्तिंविधेमेतिश्रुत्युक्तंपरिचरणंकृतवानितिभाष्ये।ममतुप्रतिभाति।ओंनमइत्युक्तिःप्रणवादिर्नमोन्तस्तन्नाममंत्रःप्रकी।र्त्तितइत्युक्तौप्रणवादि
नमोन्ततांओंनमइसंततांओंनमइत्यादितांओंकारमात्रादितांनमोमात्रान्ततांवानामकीर्त्तिनादेवबोधयतीति।अतएवशिवायोनमइतिवाओंनमःशिवायेति

सर्वप्रहरणायुधः ओंनमः १२० इतीदंकीर्त्तनीयस्यकेशवस्यमहात्मनः।नाम्नांसहस्रंदिव्यानामशेषे
णप्रकीर्त्तितं १२१ यइदंशृणुयान्नित्यंयश्चापिपरिकीर्त्तयेत्।नाशुभंप्राप्नुयात्किंचित्सोमुत्रेहचमानवः १२२

दाओंअच्युतानंतगोविंदेतिवाविष्णवेनमइतिवानामसंकीर्त्तयंति।शिष्टाः।यस्यस्मृत्याचनामोक्त्या।स्मरणादेवतद्विष्णोरित्यादिप्रमाणानुसारात्कदाचित्
विष्णुर्विष्णुरितिगोविंदनारायणेतिवासंकीर्त्तयंति।किंचओंनमइत्यंतेपाठात्सर्वेषुनामस्वेतत्संबंधोभिप्रेतस्तेनसहस्रैर्नामभिःसहस्रपत्रश्रुत्यादौओंविश्वापे
साद्रिरूपतासर्वेषुलभ्यतइतिसर्वंशिवं १२० दिव्यानामित्यनेनप्रकारांतरेणापिनाम्नांसहस्रमस्ति।अस्यतुस्तवस्यकोऽपिविशेषइत्युच्यते १२१ परिकीर्त्तयेदि
तस्यउच्चोपांशुमा।नसान्यतमजपपरत्वंलक्षणया।किंजपन्मुच्यतेजंतुरित्युपक्रमानुसारादितिभाष्ये।अमुत्रेसनेनपरलोकंप्राप्तस्यापियापातिनहृषादेरिया
निहृतंभवतीत्युच्यते १२२

37

अनिष्टप्राप्तिं फलमुक्त्वा इष्टप्राप्तिमप्याह। वेदांतेत्यादिना। किं जपस्तुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनादित्युक्तं। तदेतद्विरुद्धमिव। यदाचर्मेचहाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीत्यादिश्रुत्या अज्ञानमूलकः संसारो ज्ञानेन निवर्तत इति युक्त्या च मुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वावगमादित्याशंक्य नास्माभिर्जपात्मा
त्रादेव मुक्तिरित्युच्यते किंतु चित्तशुध्यादिद्वारेणेत्याह। वेदांतगो ब्राह्मणः स्यादिति यः शूद्रः शृणुयादिति व्यवहितमेव संबध्यत्वेन तु कीर्त्तयेदित्यव्यवहितमपि। तस्मा
त् शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति श्रुतेः कीर्त्तनस्य जपयज्ञरूपत्वात् पाप्याख्यानात्। श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इत्यस्य चत्वारोऽपि वर्णा महाभारतं शृणु
युरित्यर्थपरत्वेन शूद्रस्य श्रवणमात्राभ्यनुज्ञानाच्च। सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च। सुगतिमिपाश्शूद्रयोनिः श्रवणाच्च शूद्रोऽपि महत्वमाप्नुयात् इति हरिवंशे रामा

वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्त्रियो विजयी भवेत्। वैश्यो धनसमृद्धः स्यात् शूद्रः सुखमवाप्नुयात् १२३
धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्था चार्थमाप्नुयात्। कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजां १२४
र्थी

यणोक्तश्रवणेनैव शूद्रस्य फलप्रतीतेश्च। एवमेव भाष्यकृतः शिष्टाश्चैवमेवाहुः। इदानीं क्वचित्क्वचिद्दृश्यमानं स्त्रीशूद्राणां पौराणस्तवपठनं तु दुराचा
र एवेत्यलं। १२३। नेतावदेव किंतु धर्मार्थीति। धर्मार्थी पापनाशकधर्मकामः धर्मं प्राप्नुयात् एतत्स्तवपाठेनैव कृततत्प्रायश्चित्तो भवेत्। यद्वा धर्मार्थी विनै
व दानादिकं तत्तत्फलकामः धर्मं प्राप्नुयात् विनैव दानादिकं तत्तत्फलभाक् भवेत्। अर्थद्वयेऽपि साधकवचनानि सेतितत्रतत्र लिखितानि। अर्थं गृह ३७
क्षेत्रादिरूपमर्थ्यमानं। कामी स्त्रीसुखार्थी १२४

कीदृशोधिकारीत्याह। भक्तिमानिति। भक्तिः ईश्वरे परानुरक्तिः शुचित्वं प्रायत्यं तद्गतमानसत्वं वासुदेवगतांतःकरणत्वं वा नामगतांतःकरणत्वं वा तत्स्वार्थानु
संधानरूपं १२५ अर्थ्यमानं किंचित्कथयतियश इत्यादिति १२६॥१२७॥२८॥ दुर्गाणितितरणस्याप्येतत्फलत्वमाह दुर्गाणीति। स्थितःप्रियहितेतिर्यंयए

भक्तिमान्यः सदोत्थायशुचिस्तद्गतमानसः। सहस्रंवासुदेवस्यनाम्नामेतत्प्रकीर्त्तयेत् १२५ यशःप्राप्नोतिविपुलंज्ञातिप्राधा
न्यमेवच। अचलांश्रियमाप्नोतिश्रेयःप्राप्नोत्यनुत्तमं १२६ नभयंक्वचिदाप्नोतिवीर्यंतेजश्चविंदति। भवत्यरोगोद्युतिमान्ब
लरूपगुणान्वितः १२७॥ रोगार्त्तोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबंधनात्। भयान्मुच्येतभीतस्तुमुच्येतापन्नआपदः १२८
दुर्गाण्यतितरत्याशुपुरुषःपुरुषोत्तमं। स्तुवन्नामसहस्रेणनित्यंभक्तिसमन्वितः १२९॥ वासुदेवाश्रयोमर्त्योवासुदेव
परायणः। सर्वपापविशुद्धात्मायातिब्रह्मसनातनं। १३०। नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचित्। जन्ममृत्युजराव्या
धिभयंनैवोपजायते १३१ इमंस्तवमधीयानःश्रद्धाभक्तिसमन्वितः। युज्येतात्मसुखक्षांतिश्रीधृतिस्मृतिकीर्त्तिभिः

पुरुषर्षभः। राजंस्तवपदंश्रेष्ठोवैकुंठःपुरुषोत्तमः। यएनंसंश्रयंतीहभक्त्यानारायणंहरिं तेतरंतीहदुर्गाणिनमेत्रास्तिविचारणेतिराजधर्मेषुभीष्मवचनं।
१२९॥ वासुदेवः आश्रयः शरणमस्यावासुदेवएवपरायणंप्राप्यमपिपस्य॰ श्रीवासुदेवैकशरणोहंवासुदेवमेवप्राप्तास्मीत्यमिसंधिमानितिपावत् १३०।१३१।१३२

नक्रोध इत्येनेन श्लोकेन भक्तलक्षणमुच्यते। पुरुषोत्तमे भक्तानां क्रोधादयो न भवंति भक्तिरेव तु कथं भवेदित्यत उक्तं कृतपुण्यानामिति १३३ द्यौरित्यादि
श्लोकत्रयेण महामहिमभगवदाश्रयेणोक्तान्येवोक्तफलानीत्युच्यते १३४॥ जगद्वशे वर्त्ततेदमिति पाठः वर्त्तत इदमिति भक्तव्ये संधिरार्षः यद्वा पूर्वमपि वशे
र्त्तते स्पर्थः। वर्त्तनीदमिति केचित्पठंति। तत्र परस्मैपदमार्षं। वर्त्तते इदः इति तु पाठो नादरणीयः आधुनिकोत्प्रेक्षितत्वात् १३५ वासुदेवएवात्मा स्वरूपमेषामधि
38 ष्ठानेनैव कल्पितस्य रूपवत्त्वात् १३६॥ सर्वागमानामिति श्लोकेन प्रकरणाद्भिन्नेन सर्वधर्मेष्वाचारवत एवाधिकार इति बोध्यते। सर्वागमानां तत्प्रमितानां
धर्माणां आचारः शौचस्नानसंध्यावंदनादिरूपः प्रथमं अधिकारिविशेषणत्वेन पूर्वमेव विद्यमानः सन् परिकल्प्यते तेषां कृततासंपादनसमर्थः अनधिकारिणा

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे १३३ द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खंदिशो
भूर्महोदधिः वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः १३४। ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसं जगद्वशे वर्त्ततेदं कृष्णस्य सचरा
चरं १३५ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्वं तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च १३६ सर्वागमानामाचारः प्र
थमं परिकल्पते। आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः १३७॥ ० ० ०

कारिणा कृतमकृतमिति प्रायात्। शुचिः कर्माणि कुर्वीत। शिरःस्नातश्च कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा। संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। विशिष्टोप
पवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमित्यादि विशिष्टवचनेभ्यश्च। अतश्च आचारः प्रभवो हेतुरस्य तादृशो धर्मः धर्मत्वे ह्यधिकारिविशेषणं प्रयोजकमन्यथाशुद्धकृत
यज्ञादेरपि धर्मतापत्तेः। तादृशस्यैव धर्मस्य अच्युतः प्रभुः फलदाता नाधिकारिविशेषणरहितस्येति। तस्मात्सहस्रनामस्तवजपार्थमपि शुचित्वादि
विशेषणवतैव भवितव्यमित्यभिप्रायः। अशुचिर्वेति तु मुक्तकनामकीर्त्तने योध्यं॥ ० ० ० ० ३८

पुनरपि भगवन्महिमानमाह। ऋषय इति। धातवः कांचनाद्याः किंबहुना जंगमाजंगममिति १३८ अखिलावाङ्मयतासर्वविषयतयापि महिमानमाह। योग
इति। योगो योगशास्त्रं। ज्ञानमुपासनाशास्त्रं। सांख्यं प्रसिद्धं। विद्याः वेदांगशिक्षादितंत्राणि शिल्पादि तद्विद्या· कर्म· कर्मविद्या॰ वेदाः तन्मूलभूताः शास्त्राणि त
दर्थविचारकाणि जैमिन्यादिकृतानि विज्ञायते साक्षात्क्रियते ब्रह्मानेनेति विज्ञानं अहं ब्रह्मास्मीत्यादि महावाक्यं· एतत्सर्वं जनार्दनात् जनार्दनहेतुकं भवति।

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः। जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवं १३८ योगो
ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च। वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् १३९
एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः। त्रीन्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः १४०

तिशेषः फलस्यापि हेतुत्वोपगमात्। ज्ञानसंबंधे न पूर्ववर्त्तित्वोपपत्तेश्च॰ सिद्धस्यापि फलतायां तु पराक्रांतं सूरिभिः यद्वा· जनार्दनेऽस्त्र नातितात्पर्येण गच्छती
ति जनार्दनात्' अतसाऽस्य गमने क्षिपू। सर्वैदायत्य इदमाम नंतीति निरुक्तिः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति गीता। त्रयाणामेको गस्य स्वमसिपपसा मार्णवइवेति पुष
दंतश्च॥१३९॥ एको विष्णुरिति। विश्वात्मेत्यपि भूतात्मेत्यस्य स्थाने पठंति। एवं विश्वभुक् अखिलभोक्ता ऽविनश्ययो निर्विकार इत्येवंभूतमहिमशालित्वादेनदारा

39 इदानीं प्रकृतस्तवस्य श्रीवेदव्यासप्रवर्त्तितत्वेन माहात्म्यमाह। इममिति। व्यासेन कीर्त्तितमित्युक्त्या अहमाराधितः पूर्वं ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा। ततो नामसहस्रं मे
प्राप्तं लोकहितं परं। लाभो नारदेन ततः पूर्वं प्राप्तं च परमेष्ठिनः। नारदेन ततः प्रोक्तमृषीणामूर्ध्वरेतसां। ऋषिभिस्तु महाबाहो देवलोके प्रकाशितं। मर्त्यलोके म
नुष्याणां व्यासेन॥ [illegible] तिस्कांदोक्तं भगवद्वचोनुसरति। मेनतः। ततः परमेष्ठिनः सकाशान्नारदेन प्राप्तं तु सनत्कुमारादिभिः। पुरुष इत्यनेन नत्रै
वर्णिकस्त्रीणामपि नात्राधिकार इत्यभिप्रेति। स्त्री शूद्रो नाधीयातां स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतिभ्यां। वेदश्रवणं तु तत्सामनिषिद्धं। श्रवणनिषेधा

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्त्तितं। पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च १४१ विश्वेश्वर
मजं देवं जगतः प्रभवाप्ययं। भजंति ये पुष्कराक्षं न ते यांति पराभवं १४२ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसा
हस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शांतिपर्वणि दानधर्मे भगवतो वासुदेवस्य नाम्नां सहस्रं संपूर्णं॥ ० ॥ ॥

नां स्मृ इत्यपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेः १४१ इदानीमुक्तं फलं न प्रकृतस्तवपाठस्यैव किंतु यथा कथंचिद्भगवद्भजनमात्रस्येत्याह। विश्वेश्वरमिति १४२ शरणं म ३९
मम गोविंदः शरणं शंकरोक्षयः। शरणं भगवद्भक्ताः शरणं हरिनाम च॥ ॥ इति श्रीमत्स्वयंप्रकाशांघ्रिलब्धवेदांतिसत्पदः महादेवोकरोद्व्याख्यां विष्णुनाम
सहस्रगां। रवबाणमुनिभूमानेवत्सरे श्रीमुखाभिधे। मार्गसिततृतीयायां नगरे ताप्यलंकृते॥ इति श्रीमद्वेदांतिमहादेवकृता विष्णुनामसहस्रव्याख्या संपूर्णा॥ ॥

ग्रं[illegible] व्या[illegible] १५००